

VEILEDER

M-420 | 2015

Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven

Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven

Utførende institusjoner:

Miljødirektoratet og Riksantikvaren

M-nummer:

M-420 | 2015

År:

2015

Sidetall:

52

Utgiver:

Miljødirektoratet og Riksantikvaren

Forfatter(e):

Miljødirektoratet og Riksantikvaren

Tittel - norsk og engelsk:

Kulturminner i områder vernet etter naturmangfoldloven

Forside:

Fagradal seter, Hardangervidda nasjonalpark

Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

Layout:

Guri Jermstad

Trykk:

Skipnes

Forord

Miljødirektoratet og Riksantikvaren ønsker med denne veilederen å avklare hvordan kulturminnene er beskyttet i verneområdene og hvilket ansvar forvaltningsmyndighetene har for å ivareta kulturminner i forvaltningen av vernområdene. Veilederen retter seg særlig mot forvaltere av nasjonalparker og andre verneområder, men kan også være nyttig for medlemmer av nasjonalpark- og verneområdestyrer og for ansatte i kommuner, hos fylkesmannen, i fylkeskommunen og Sametinget. Vi håper den kan være til hjelp i den daglige forvaltningen av verneområdene – for å forstå hvilken rolle man har i forvaltningen av kulturminnene og hvordan lovverket regulerer ansvar og rollefordeling. Ikke minst håper vi at veilederen kan inspirere til økt kunnskap og interesse for kulturhistorien i verneområdene!

Veilederen er utarbeidet av en arbeidsgruppe som har bestått av Kirsten Thyrum og Therese Ruud fra Miljødirektoratet og Elin Dalen og Ragnhild Hoel fra Riksantikvaren, med bistand fra kolleger i begge direktorater.

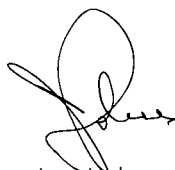
En referansegruppe har bidratt med verdifulle innspill:

- Jan Erik Andersen, seniorrådgiver, Miljøvernavdelingen, Fylkesmannen i Sør-Trøndelag
- Steinar Bach, nasjonalparkforvalter Blåfjella/Skjækerfjella og Lierne
- Anita Fossum, rådgiver/prosjektkoordinator, Kulturarv, Vestfold fylkeskommune
- Anbjørg Nornes, verneområdeforvalter Nærøyfjorden og Stølsheimen
- Torill Skillingsaas Nygård, konservator/arkeolog, Kulturarv, Oppland fylkeskommune
- Andreas Stångberg, fagleder kulturminner, Sametinget
- Erik M. Ydse, Statens naturoppsyn

Oslo/Trondheim, oktober 2015

Ellen Hambro,
direktør for Miljødirektoratet

Jørn Holme,
riksantikvar

Helleristning ved Nyttjøna, Blåfjella-Skjækerfjella/Låarte-Skæhkere nasjonalpark. Foto: Steinar Johansen

Innhold

1	Innledning	6
1.1	Kulturhistorie i verneområdene.....	6
1.2	Hva er kulturminner og kulturmiljøer?.....	7
1.3	Kulturminner i verneområder	9
2	Organisering	10
2.1	Forvaltningsmyndighet for verneområder	10
2.2	Forvaltningsmyndighet for kulturminner.....	10
2.3	Statens naturoppsyn (SNO).....	12
3	Formål i verneforskrifter etter naturmangfoldloven.....	13
3.1	Generelt.....	13
3.2	Ulike typer verneområder.....	13
3.3	Kulturminner i verneformålet.....	15
3.4	Løse kulturminner.....	16
4	Kulturminner og vernestatus	17
4.1	Kulturminneloven – hva er freda?.....	17
	Automatisk freda kulturminner	17
	Vedtaksfreda kulturminner og kulturmiljøer	18
	Bygninger og anlegg fra før 1850	19
4.2	Vern etter plan- og bygningsloven.....	19
	Regulering til vern – arealformål, bestemmelser og hensynssone	19
	Byggesaker	19
4.3	Andre verneverdige kulturminner.....	21
	Verneverdige kulturminner i verneområdene	22
	Hvordan verdisettes kulturminner?	22
5	Kunnskapsstatus	24
5.1	Databaser	24
	Kunnskapsløftet	24
5.2	Registreringer i verneområder	24
	SNOs rolle i registrering	27
	Verneområdeforvaltningens rolle i registrering	27
	Tilstandsregistrering av bygninger	27
	Finansiering av registreringer	27
	Nye teknologiske registreringsmetoder	28
6	Den praktiske forvaltningen.....	30
6.1	Forvaltningsplaner.....	30
	To gode eksempler på retningslinjer for forvaltning av kulturminner i forvaltningsplaner	30
6.2	Saksbehandling	34
	Samarbeid mellom ulike aktører	34
	Saksbehandling etter ulike lovverk	34
	Konflikt mellom kulturminnehensyn og naturvernehensyn	35
	Vurdering av søknader og klager	35
	Metallsøking	38
	Dykkevirksomhet	38
6.3	Ansvar og hjemmel for skjøtsel og istandsetting.....	39
	Istandsetting versus vedlikehold	39
	Motstridende vernehensyn ved skjøtsel	40
	Forvaltningens skjøtsel	40
	Finansiering av skjøtsel	41
6.4	Klimaendring	42
6.5	Informasjon, formidling og tilrettelegging.....	43

Vedlegg:

1 Kulturminnetyper i verneområder

2 Noen ord og begreper

1 Innledning

1.1 Kulturhistorie i verneområdene

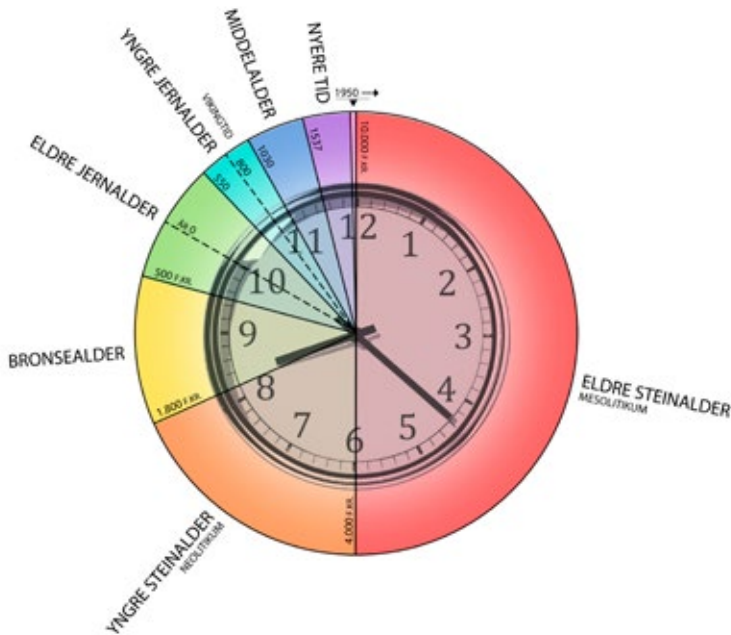
Områder vernet etter naturmangfoldloven skal representere et tverrsnitt av norsk natur. De inneholder også et mangfold av kulturminner, kulturmiljøer og kulturpåvirka landskap. Kulturpåvirka arter og naturtyper er viktige deler av naturmangfoldet i Norge og betraktes også som kulturminner. Kulturhistoriske verdier inngår i verneformålet i mange nasjonalparker og landskapsvernområder. Bestemmelser i verneforskriftene regulerer skjøtsel og øvrige tiltak knyttet til dem.

I tillegg til de tre romlige dimensjonene tilfører kulturminnene verneområdene en fjerde dimensjon – altså tiden og tidsdybden i landskapet. Kulturarven er viktig å ivareta både i en god områdeforvaltning og i formidlingen av områdenes verdier til allmenheten.

Kulturminnene synliggjør menneskenes tilstedeværelse i verneområdene. Dette er områder som i dag er kjente for sine naturverdier og som brukes til rekreasjon og landskapsopplevelse. I tidligere tider ga de grunnlag for levemåte og livberging – fra de første fangstfolkene i eldre steinalder til våre nære forfedre. Disse brukte skog, fjell, kyst og utmark i det ekstensive mangesysleriet som kjennetegnet primærnæringene i Norge helt fram til tidlig 1900-tall. Bruken av utmarksressursene i nyere tid nådde et høydepunkt på slutten av 1800-tallet. Et høyt folketall på landsbygda førte til en intens utnyttning av arealene, før utvandring og urbanisering lettet på befolkningstrykket. Friluftslivet har dessuten sin egen kulturhistorie – fra første halvpart av 1800-tallet, da fjellnaturen ble oppdaget av det norske byborgerskapet, forskere og kunstnere.

Gammelsetra i Åmotan-Grøvdalen landskapsvernområde. Foto: Oskar Puschmann

Kulturhistorien gir landskapet tidsdybde. De fleste kulturminner vi omgir oss med og ser til daglig er fra nyere tid. Sporene etter tidligere perioder er mer beskjedne. Men ser vi norgeshistorien som en klokke, blir det tydelig hvor stor andel av vår historie steinalderen, bronsealderen og jernalderen utgjør. Disse periodene kalles forhistorien. Middelalder og nyere tid fyller bare fem minutter av norgeshistoriens klokke.

Fjellbonden, fiskerbonden, seterbudeia, driftekaren, jegeren, kullbrenneren, reindriftssamen, skogfinnen, tateren, patentføreren og fotturisten: Fortellingene om dem som har levd og ferdes, arbeidet og slitt i områdene kan gi dagens mennesker større kunnskap og rikere tuopplevelse. Opplevelsene får ekstra dybde gjennom tilgang til den tradisjonskunnskapen som lå til grunn for fangst og fiske, jernblestring, steinbrudd, fôr høsting, sanking av bær og uttak av virke og materialer.

Allerede St.meld. nr. 62 (1991-92) Ny landsplan for nasjonalparker og andre store verneområder i Norge slo fast at «Rene primærlandskap – dvs. landskap som er urørt av menneskelig aktivitet – finnes bare unntaksvis i Norge. De fleste steder er det spor etter menneskelig aktivitet fra flere historiske perioder».

1.2 Hva er kulturminner og kulturmiljøer?

Alle spor etter menneskers liv og virke i vårt fysiske miljø er *kulturminner*. Det er ingen aldersgrense for hva som kan være et kulturminne. Mangfoldet av kulturminner og kulturmiljøer er stort og sammensatt, både i tid og rom, form og funksjon. Kulturminner kan for eksempel være gravminner, helleristninger, fangstanlegg, bygninger, fartøy, forsvarsanlegg eller veifar. Mange kulturminner ligger under markoverflaten eller under vann og er derfor ikke synlige. Begrepet omfatter også steder det knytter seg historiske hendelser, tro eller tradisjon til. Et *kulturmiljø* er et område der kulturminner inngår som del av en større helhet eller sammenheng, for eksempel et fangstanlegg, et gårdstun, ei setergrend eller et fiskevær. I samisk sammenheng kan et kulturmiljø for eksempel være en reindriftssamisk gammel- eller teltboplass med gjerdeplass eller et vann med gravholmer og offerplasser. Også botaniske, zoologiske og geologiske forekomster med kulturhistorisk verdi er kulturminner, eller kan inngå i et kulturminne eller kulturmiljø.

Disse definisjonene er hentet fra kulturminneloven og er vide og verdinøytrale. Alt menneskeskapt i våre omgivelser er kulturminner. Likevel skal ikke alt tas vare på. Vern av kulturminner er aktuelt der forvaltning, eiere eller andre vurderer at kulturminner har stor verdi. Mange kulturminner fra nyere tid er uten formelt vern av noe slag og verneverdi er ikke vurdert. De kan likevel i praksis være beskyttet ved at de betyr noe for folk. Slike kulturminner kan få støtte til istandsetting o.l. fra offentlige tilskuddsordninger. Ivaretagelse kan altså oppnås gjennom bruk av lovverk, gjennom økonomiske tilskudd og gjennom eiers jevne vedlikehold. Gode registreringer bidrar også til godt vern.

Bogastelle i stort fangstanlegg mellom Trollkyrkja og Muldalsegga i Reinheimen nasjonalpark. Foto: Astor Furseth

Samisk offering i Lakselv. Foto: Arve Kjørshem, Riksantikvaren

Styva trær i Berge landskapsvernområde ved Hardangerfjorden. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

1.3 Kulturminner i verneområder

De viktigste formelle virkemidlene for å ivareta kulturminner er fredning gjennom kulturminneloven og vern gjennom plan- og bygningsloven. Dessuten åpner naturmangfoldloven for at kulturminner kan gis en særskilt beskyttelse i verneområdene. I de fleste nasjonalparkene og mange landskapsvernområder er det egne bestemmelser om kulturminner i verneforskriftene. Naturreservatene har som hovedregel ikke egne bestemmelser. Derfor har kulturminner vanligvis ikke juridisk beskyttelse i slike områder. I og med at verneforskriftene forbyr inngrep av hensyn til naturmiljøet, vil kulturminner likevel ha en faktisk beskyttelse mot enkelte inngrep. *Det er viktig å huske på at kulturminneloven med forskrift¹ også gjelder i verneområdene.*

Det er åpenbare forskjeller mellom ulike kategorier av kulturminner i verneområdene. De automatisk freda arkeologiske kulturminnene er i hovedsak best tjent med å ligge i fred. Men tilrettelegging og informasjon

om slike kulturminner gjør dem tilgjengelige og betydningsfulle for besøkende. I verneområdene innebærer restriksjoner på inngrep en ytterligere sikring av denne gruppen kulturminner. Dersom folk ikke har kunnskap om kulturminnene, kan de imidlertid også bli skadet i vanvare. Situasjonen er annerledes for kulturminnene som er avhengige av fortsatt bruk eller vedlikehold, som seteranlegg, fløtningsanlegg og andre byggverk. For denne gruppen er den største trusselen opphørt drift og manglende skjøtsel og vedlikehold. For slike kulturminner bør skjøtsel og vedlikehold omtales nærmere i forvaltningsplanene for nasjonalparker og landskapsvernområder.

Et nært samarbeid mellom ulike forvaltningsmyndigheter er en forutsetning for god forvaltning av kulturminnene i verneområder.

I vedlegg1 beskrives noen kulturminnetyper og begreper nærmere. En god oversikt over kulturminnetyper finnes dessuten i boka *Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10 000 år* av Harald Jacobsen og Jørn-R. Follum (Tun Forlag 2008, nytt opplag Vigmostad og Bjørke 2014).

Bebyggelse med ehus på Skjærvær, Lånan/Skjærvær naturreservat. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

¹<http://lovdata.no/dokument/NL/lov/1978-06-09-50>

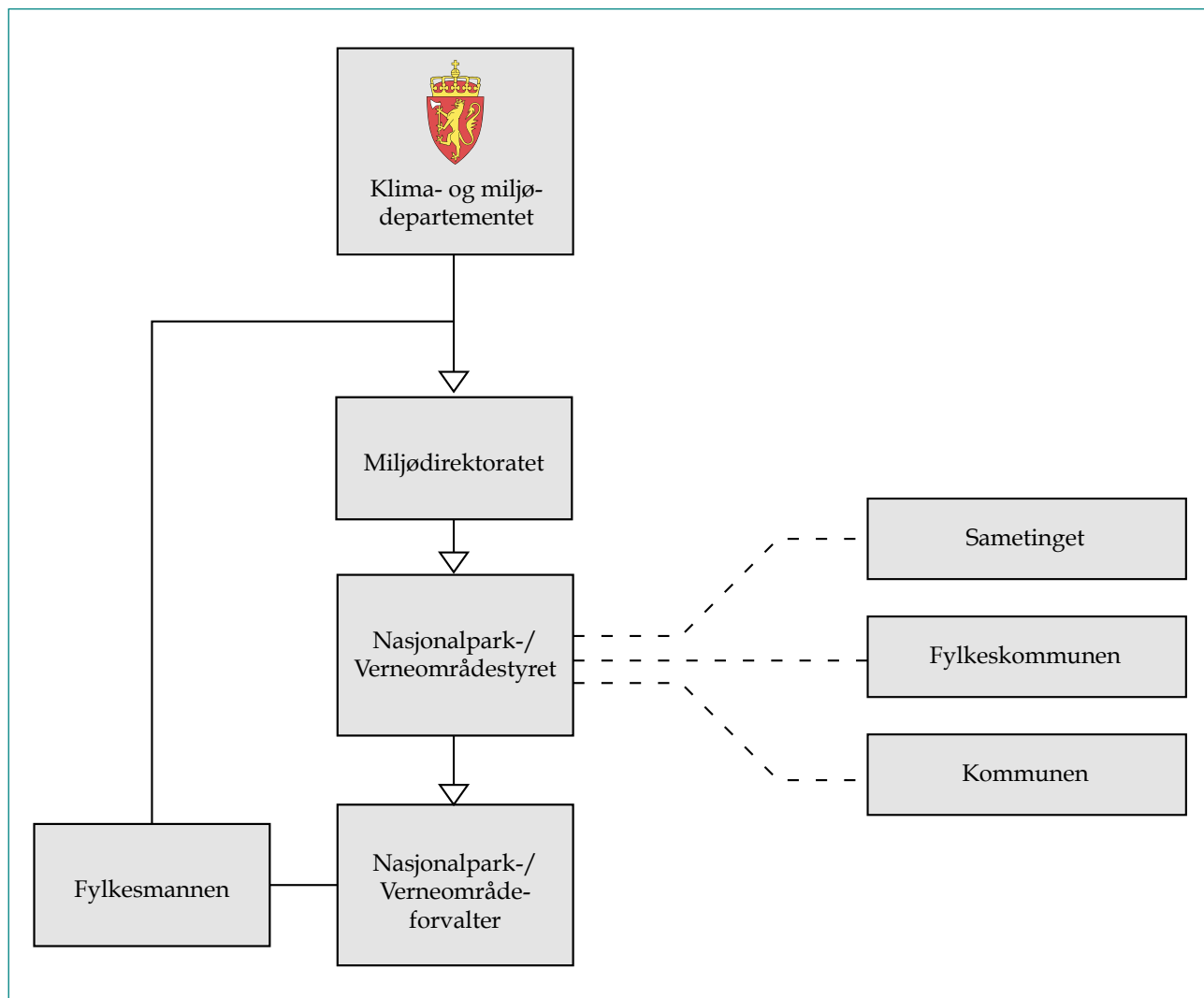
2 Organisering

2.1 Forvaltningsmyndighet for verneområder

Forvaltning av store verneområder er delegert til nasjonalpark- og verneområdestyret, se figur 1. Forvaltning av de fleste mindre verneområdene er delegert til fylkesmannen. Enkelte verneområder er også forvaltet av kommunene.²

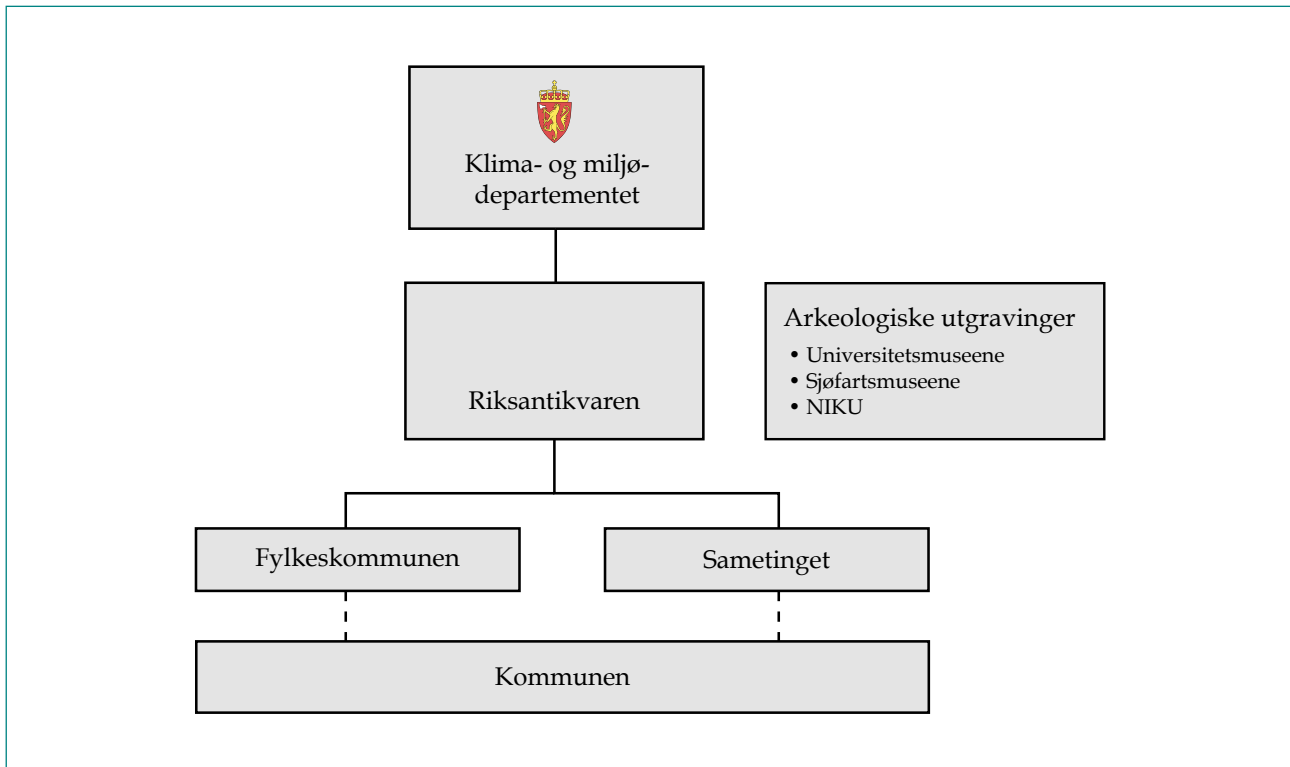
2.2 Forvaltningsmyndighet for kulturminner

Kulturminne- og naturforvaltningen tilhører samme departement, Klima- og miljødepartementet, mens plan- og bygningsloven forvaltes av Kommunal- og moderniseringsdepartementet. Riksantikvaren og Miljødirektoratet er begge direktorater under Klima- og Miljødepartementet. På regionalt nivå er det imidlertid ulik organisering.

Figur 1. Slik er forvaltningen av store verneområder organisert.

²I denne veilederen brukes «forvaltningsmyndigheten» om forvaltningsmyndigheten for verneområdene og «kulturminneforvaltningen» om forvaltningsmyndigheten for kulturminner. Videre brukes benevnelsen verneområdestyrer for både nasjonalpark- og verneområdestyrer.

Figur 2. Slik er kulturminneforvaltningen organisert.

Når regional kulturminneforvaltning omtales i denne veilederen, menes fylkeskommunen og Sametinget. Sametinget³ har forvaltningsmyndighet for alle samiske kulturminner. De arkeologiske universitetsmuseene, Sjøfartsmuseene og Norsk institutt for kulturminneforskning er primært forsknings- og utgravningsinstitusjoner. Sjøfartsmuseene behandler også saker i første instans.

Kulturminneforvaltningen har to roller i forvaltningen av kulturminner, kulturmiljøer og landskap:

- Som myndighet i saker etter kulturminneloven og plan- og bygningsloven
- Som rådgiver i saker som berører kulturminner.

Kommunene har en viktig rolle i kulturminneforvaltningen, særlig gjennom arbeidet med arealplaner etter plan- og bygningsloven. I planarbeidet har lokal forvaltning et ansvar for at verdifulle kulturminner i nærmiljøet blir anerkjent og tatt hensyn til.

Dersom eiere av kulturminner ønsker kulturminnefaglig bistand skal kommunen og/eller regional kulturminneforvaltning bidra med dette.

³Sametinget er faglig underlagt Klima- og Miljødepartementet og Riksantikvaren. Vedtak som Sametinget fatter som kulturminnemyndighet kan påklages til Riksantikvaren. Klima- og Miljødepartementet kan utforme generelle retningslinjer for utøvelsen av myndigheten. Dette skal gjøres i samspill med Sametinget som folkevalgt organ.

2.3 Statens naturoppsyn (SNO)

SNO er en del av Miljødirektoratet, og har et feltapparat, som skal føre kontroll med at bestemmelsene knyttet til bl.a. naturmangfoldloven og kulturminneloven følges. SNO kan drive veiledning og informasjon, samt skjøtsel, registrering og dokumentasjon. Dette gjelder også kulturminner. Tilsyn og veiledning, og i noen grad skjøtsel og registrering, kan i de fleste tilfeller utføres over SNOs eget driftsbudsjett, i samarbeid med kulturminneforvaltningen. Der skjøtsel innebærer kostnader utover lønnsmidler til SNOs egne ansatte må finansiering skaffes til veie over annet budsjett.

For å avklare SNOs ressursbruk gjennomføres det årlig bestillingsdialog med både natur- og kulturminneforvaltningen. Bestillingsdialogen er en formalisert prosess mellom forvaltningsmyndigheten og/eller kulturminneforvaltningen og SNO lokalt. Den skal sikre god dialog og forutsigbarhet med hensyn til prioritering av oppsynsinnsats og gjennomføring av ulike tiltak.

Alle ansatte i SNO setter av tid til kulturminnearbeid i sine virksomhetsplaner. Det er utpekt en ansatt i hvert fylke som har ansvaret for bestillingsdialogen med kulturminneforvaltningen.

Tom Johansen, SNO, utfører slått i Sølendet naturreservat. Foto: Jan Erik Andersen

3 Naturmangfoldloven

3.1 Generelt

Mange verneområder er opprettet etter den tidligere naturvernloven. Omtalen i denne veilederen gjelder alle nasjonalparker, landskapsvernområder, og naturreservater. Naturmangfoldloven gir den overordnende føringen for hvordan kulturminner skal ivaretas i verneområdene, mens den mer konkrete reguleringen følger av den enkelte verneforskriften.

Naturmangfoldloven § 33 angir mål for områdevern. Bestemmelsen angir både mål for det samlede områdevernet og mål som er aktuelle for det enkelte verneområdet. Hovedmålet med verneområder etter naturmangfoldloven er å ivareta biologiske verdier som arter, naturtyper og økosystemer (inkludert kulturpåvirkete), samt landskap og geologiske verdier. Etter § 33 første ledd bokstav f) kan det også være et mål med vernet å ivareta landskap med kulturhistoriske verdier.

Ifølge naturmangfoldloven § 34 skal formålet for det enkelte verneområdet angis i verneforskriften og blant annet beskrive hvilke natur- og kulturverdier vernet skal ivareta. For nasjonalparker og landskapsvernområder kan kulturminner være en del av verneformålet. Det vil først og fremst være kulturminner som bidrar til landskapets særpreg eller karakter som omfattes av verneformålet, men også kulturminner som ikke har en slik funksjon kan beskyttes i verneområdet.

I områder med både natur- og kulturminneverdier er det dessuten et poeng å samordne virkemiddelbruken mellom naturmangfoldloven og kulturminneloven, som begge har intensjoner om å ivareta helheten natur- kultur.

Det er viktig å være klar over at uavhengig av verneformål og verneforskrift finner vi som regel automatisk freda kulturminner i alle verneområder, og disse har status som freda gjennom kulturminneloven.

I verneforskriften for nasjonalparker og landskapsvernområder heter det gjerne at «kulturminner skal beskyttes mot skade og ødeleggelse». Forbudet retter seg mot enhver. Se nærmere om saksbehandling i kapittel 6.2.

3.2 Ulike vernekategorier

I *nasjonalparkene* «skal ingen varig påvirkning av naturverdier og kulturminner finne sted, med mindre slik påvirkning er en forutsetning for å ivareta verneformålet» (naturmangfoldloven § 35). Gjennom forskriften skal således naturverdier og kulturverdier vernes mot utbygging, forurensning og annen aktivitet som kan skade formålet med vernet. I nasjonalparker er kulturminner ofte en del av verneformålet og verneforskriften har gjerne egne bestemmelser om beskyttelse av kulturminner.

Natur- og kulturlandskap kan vernes som *landskapsvernområde* av økologisk, kulturell, opplevelsesmessig eller identitetsskapende verdi (naturmangfoldloven § 36). Til landskapet regnes også kulturminner som bidrar til landskapets egenart. I nyere landskapsvernområder er det i verneforskriften ofte lignende bestemmelser som i nasjonalparkene. Landskapsvernområdene har generelt større kulturpåvirkning enn nasjonalparkene.

Bergkunst i Vingen landskapsvernområde, Bremanger.
Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

I *naturreservater* er ikke kulturminner en del av verneformålet, men det kan i forskriften gis bestemmelser om vern av kulturminner (naturmangfoldloven § 37). Det innebærer at kulturminner som ikke er freda etter kulturminneloven bare har en direkte beskyttelse dersom det er gitt særskilte bestemmelser om kulturminner i verneforskriften. Likevel vil de ha en beskyttelse mot arealinngrep fordi de ligger innenfor naturreservatets grenser.

Lovbestemmelsen om *marine verneområder* inneholder ikke bestemmelser om kulturminner (naturmangfoldloven § 39). Kulturminner under vann finnes langs hele kysten, som for eksempel skipsvrak og naturlige havner med kulturlag, og vil derfor også finnes innenfor slike verneområder.

Det er altså først og fremst nasjonalparker og landskapsvernområder som har egne bestemmelser om kulturminner og dermed en beskyttelse av kulturminner gjennom verneforskriften. Likevel gjelder selvfølgelig kulturminnelovens beskyttelse av freda kulturminner uavhengig av hva slags verneområde kulturminnet ligger i og om området er vernet etter naturmangfoldloven.

Skjøtsel og vedlikehold i henhold til verneforskrifter og kulturminneloven for ulike verneområder er nærmere omtalt i kapittel 6.3.

Freda sjøboder i Kuvauen, Vesterøy, Ytre Hvaler nasjonalpark.
Foto: Arve Kjersheim

Samisk boplass i Nils Fredriksa-ura, Hestkjøldalen, Lierne nasjonalpark. Foto: Nils Vidar Bratlandsmo

3.3. Kulturminner i verneformålet

Det er verneformålet i den enkelte verneforskriften som angir hva som skal ha en særskilt beskyttelse. I nasjonalparker og landskapsvernområder kan kulturminner være en del av verneformålet, men det varierer hvordan kulturminner omtales her. Verneformålet er i mange tilfeller nokså overordnet og lite konkret på hvilke kulturminner som skal beskyttes.

Eksempler på verneformål der kulturminner er nevnt i formålsparagrafen:

Formålet med Skarvan og Roltdalen nasjonalpark (2004) er å ta vare på et i det vesentligste urørt fjell- og skogområde typisk for regionen. Det biologiske mangfoldet med økosystemer, arter og bestander skal sikres. **Det er også et formål å verne om kulturminner og sammenhengen mellom disse, særlig de kulturminnene som er knyttet til kvernsteinsdrifta.**

Formålet med Lomsdal-Visten nasjonalpark/ Njaarken vaarjelimmiedajve (2009) er å:

- Bevare et stort, egenartet og tilnærmet urørt naturområde.
- Bevare det biologiske mangfoldet med økosystemer, arter og bestander, geologiske forekomster, og **kulturminner**.
- Sikre variasjonsbredden av naturtyper og store sammenhengende barskogområder i regionen.
- Sikre grotter og karstformer mot all skade og mot at det fjernes biologisk eller geologisk materiale fra dem.
- Bevare, sammen med landskapsvernområdet i Indre Visten, et variert kystlandskap fra fjord til fjell på Helgeland.

Formålet med Værne kloster landskapsvernområde (2013) er å ta vare på et **kultur- og naturlandskap** med store opplevelsesverdier. Det herregårdspregede **jordbrukslandskapet med dets kulturminner** er særlig karakteristisk for området.

Formålet med biotopvernet i Klosteralléen er å ta vare på et område som har særskilt betydning for den svært sjeldne og sterkt truede planten kammarmjelle.

Formålet med opprettelsen av Langtjønna landskapsvernområde (2003) er å ta vare på et særegent natur- og **kulturlandskap** i tilknytning til Femundsmarka nasjonalpark, med **kulturlandskapselementer blant annet knyttet til fløtningsanlegget mellom Femunden og Feragen.**

Formålet med oppretting av Reinheimen nasjonalpark (2006) er å:

- ta vare på eit stort, samanhengande og villmarksprega fjellområde
- ta vare på eit høgfjellsøkosystem med eit eigenarta og variert biologisk mangfald
- ta vare på sentrale leveområde til villrein-stammen i Ottadalen nord
- ta vare på eit viktig referanseområde for forskning med ein aust-vest gradient med stor variasjonsbreidde i høve til geologi, klima, vegetasjon og topografi
- ta vare på landskapsformer og særprega geologiske førekomstar
- ta vare på vassdragsnaturen i området
- verne om **kulturminne**.

Herdalssetra. I formålet for Geiranger–Herdalen landskapsvernområde står blant annet: «Ta vare på viktige kulturlandskap der fjordgardar, setermiljø og kulturminne utgjer ein vesentleg del av landskapet sin eigenart». Foto: Åshild Dale

3.4 Løse kulturminner

Verneforskrifter inneholder gjerne bestemmelser om løse kulturminner. I nasjonalparker skal ikke løse kulturminner flyttes eller fjernes. I landskapsvernområder er flytting og fjerning av løse kulturminner bare forbudt dersom det kan endre det vernede landskapets særpreg eller karakter vesentlig. Løse kulturminner som har et vern etter kulturminneloven skal uansett ikke røres. Dersom en finner gjenstander fra før 1537, samiske gjenstander eldre enn 100 år og mynter fra før 1650 skal disse leveres regional kulturminneforvaltning eller nærmeste politimyndighet.

Steinøks funnet ved Kyrfondalsvatnet i Trollstigen landskapsvernområde. Foto: Astor Furseth

4 Kulturminner og vernestatus

Kulturminner er i kulturminneloven definert som alle spor etter menneskelig virksomhet i vårt fysiske miljø (kulturminneloven § 2). Det skilles mellom kulturminner som er freda (enten automatisk eller gjennom vedtak), kulturminner som er verna etter plan- og bygningsloven, verneverdige kulturminner uten formell vernestatus og øvrige kulturminner. Kulturminner som verken er freda, verna etter plan- og bygningsloven eller verneverdige, har ingen særskilt beskyttelse i verneområder. Det faktum at de ligger innenfor grensene til verneområdet vil likevel innebære at kulturminnene får ligge i fred.

4.1 Kulturminneloven – hva er freda?

Kulturminneloven skal bidra til varig vern av et representativt utvalg kulturminner og kulturmiljøer. Alle freda kulturminner og kulturmiljøer har nasjonal verdi. Målsettingen er å ta vare på mangfoldet av kulturminner og kulturmiljø som grunnlag for kunnskap, opplevelse og som bruksressurser og verdiskaping. Også botaniske, zoologiske og geologiske forekomster med kulturhistorisk verdi er kulturminner i seg selv, eller kan inngå i et kulturminne eller kulturmiljø.

Automatisk freda samisk luovvi (stillas for oppbevaring av høy og mat) og stabbur ved Ráisjávri, Reisa nasjonalpark.
Foto: Sametinget

Kulturminner og kulturmiljøer med deres egenart og variasjon skal vernes både som del av vår kulturarv og identitet og som ledd i en helhetlig miljø- og ressursforvaltning.

Det er et nasjonalt ansvar å ivareta disse ressurser som vitenskapelig kildemateriale og som varig grunnlag for nålevende og fremtidige generasjoners opplevelse, selvforståelse, trivsel og virksomhet.

Når det etter annen lov treffes vedtak som påvirker kulturminneressursene, skal det legges vekt på denne lovs formål.

(Kulturminneloven § 1)

Automatisk freda kulturminner

Følgende kulturminner er automatisk freda:

- *Alle kulturminner fra før år 1537* (reformasjonsåret) – boplasser, veifar, gravhauger, kirkegårder m.m. (§ 4 første ledd)
- *Samiske kulturminner som er eldre enn 100 år* (§ 4 andre ledd)
- *Erklærte stående byggverk fra 1537 til 1649* (§ 4 tredje ledd)
- Automatisk freda kulturminner har en *sikringssone* på 5 meter rundt kulturminnet, dersom det ikke er vedtatt en særskilt sikringssone (§ 6)
- *Skipsfunn som er eldre enn 100 år* med utstyr, last eller tilbehør, har et automatisk vern (§ 14)

Loven åpner for at det kan gis *dispensasjon* fra den automatiske fredningen. Dersom kulturminneforvaltningen ut fra en faglig og samfunnsmessig vurdering gir dispensasjon, vil det vanligvis settes vilkår om arkeologiske undersøkelser/utgravninger for å sikre kulturminnets kildeverdi. Dette blir i slike tilfeller ivaretatt gjennom dokumentasjon og seinere formidling. Som hovedregel må tiltakshaver dekke kostnadene forbundet med registreringer og undersøkelser/utgravninger. Ved mindre, private tiltak, vil slike utgifter dekkes av staten.⁴

⁴Jf. rundskriv T-02/2007 «Dekning av utgifter til arkeologiske arbeider ved mindre, private tiltak»

Mennesker har brukt de områdene som i dag er verneområder i uminnelige tider, og de eldste sporene etter denne bruken gjenfinnes i dag som automatisk freda kulturminner. Mange av disse er lite synlige. Eksempler på automatisk freda kulturminner i verneområder er bronsealderrøyser i Færder og Ytre Hvaler nasjonalparker, samiske boplasser i Blåfjella-Skjækerfjella/Låarte-Skæhkere og fangstminner i alle nasjonalparker i fjellet.

Vedtaksfreda kulturminner og kulturmiljøer

Kulturminneloven gir hjemmel til å freda kulturminner og kulturmiljøer ved enkeltvedtak og forskrift. I særlige tilfeller kan kulturminneforvaltningen gi dispensasjon fra fredningsbestemmelsene for tiltak som ikke medfører vesentlige inngrep i kulturminnet. Freda kulturminner må følges opp med jevnlig vedlikehold og tilsyn for å ivareta formålet. Følgende kan fredes:

- *Bygninger og anlegg* fra nyere tid (§ 15)
- *Område rundt freda kulturminne* for å beskytte virkningen av det freda kulturminnet i miljøet/landskapet det er en del av (§ 19)

- *Kulturmiljø* – helhetlige kulturmiljøer bestående av ulike typer kulturminner (for eksempel et fiskevær, et seteranlegg eller et område med ulike spor etter samisk tro og tradisjon) kan fredes ved forskrift (§ 20)
- *Båter* av særlig kulturhistorisk verdi (§ 14 a)
- *Statens bygninger* og anlegg kan fredes ved forskrift (§ 22a jf. § 15), basert på statlige verneplaner utarbeidet av den enkelte sektor
- *Midlertidig fredning* kan vedtas (§ 22) og kan gjelde både kulturminner og områder rundt disse. Midlertidig fredning kan vedtas som straks-vedtak dersom et kulturminne er truet eller utsatt for fare.
- Alle kirker bygget mellom 1650 og 1850 og en del kirker fra etter 1850 er *listeført*. Listeførte kirker skal behandles i henhold til det såkalte *kirkerundskriv*⁵

Vedtaksfreda kulturminner finner en ikke så ofte innenfor verneområdene. Det finnes imidlertid eksempler – som Veøy prestegård i Veøy landskapsvernområde, Færder fyrstasjon og andre kulturminner i Færder nasjonalpark og Kongsberg Sølververk kulturmiljøfredning, som delvis sammenfaller med Barmen naturreservat.

Automatisk freda gravrøys i seterområde i Finndalen landskapsvernområde. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

⁵<http://www.regjeringen.no/nb/dep/md/dok/rundskriv/2000/t-300-kulturminne-kirke.html?id=278976>

Bygninger og anlegg fra før 1850

Kommunene har varslingsplikt til regional kulturminneforvaltning når de mottar søknad om rivning eller vesentlig endring av byggverk og anlegg oppført før 1850 (§ 25).

Se nærmere om ulike typer og kategorier kulturminner i vedlegg 1.

4.2 Vern etter plan- og bygningsloven

Med verneverdige kulturminner menes kulturminner som det er ønske om å ivareta for ettertiden. Verneverdige kulturminner kan sikres gjennom plan- og bygningsloven, som er kommunens viktigste verktøy for styring av arealbruk og bevaring av kulturhistoriske verdier. I plan- og bygningsloven kan verneverdige kulturminner tas vare på gjennom kommune(del)plan og reguleringsplan. Det er dessuten generelle regler i byggesaksdelen til plan- og bygningsloven som ivaretar byggverk som ikke har vernestatus.

Riksantikvaren har utgitt en veileder om kulturminner, kulturmiljøer og landskap i plan- og bygningsloven.⁶

Regulering til vern – arealformål, bestemmelser og hensynssone

Regulering til vern brukes for å sikre kulturminner og områder som er verdifulle både i et lokalt, regionalt og også nasjonalt perspektiv. I planer kan både arealformål, bestemmelser og hensynssoner brukes.

Til kommuneplanens arealdel vil særlig *hensynssoner* (§ 11-8 tredje ledd pkt. c) og d)) være aktuelle for å sikre kulturminner og kulturmiljøer. *Hensynssone c)* skal ivareta særlige hensyn til bl.a. bevaring av kulturmiljø, mens *hensynssone d)* angir en sone som enten er midlertidig båndlagt i påvente av vedtak etter plan- og bygningsloven eller annen lov, eller som er permanent båndlagt etter slikt rettsgrunnlag. Til hensynssone c) kan det gis retningslinjer som for eksempel begrenser virksomhet i området eller omtaler hvilke hensyn som skal vektlegges når kommunen fatter vedtak etter annet lovverk. For randsone til nasjonalparker og

landscapsvernområder kan det til hensynssone c) gis bestemmelser for å hindre forringelse av verneverdiene i verneområdet. Det kan også gis generelle *bestemmelser* til områder i kommuneplanen (§ 11-9, for verneområder er § 11-9 nr. 7, særlig aktuell).

I reguleringsplan er det i tillegg til hensynssoner også mulig å regulere til *arealformål* med underformål vern i LNFR-områder (§ 12-5 nr. 5), og også gi bestemmelser som styrer vernet mer i detalj (§ 12-7, her er nr. 2, 6 og 9 særlig aktuelle i verneområder).

Arealformål LNFR med underformål vern (§ 12-5 nr. 5) er også i naturvernområder det anbefalte reguleringsformålet for kulturminner, kulturmiljøer og landskap. Formålet kan med fordel brukes også for å sikre omgivelsene omkring et freda kulturminne. Utvelgelsen av det som skal reguleres til vern må ha en faglig begrunnelse. Reguleringsplanen bør derfor utformes i samråd med regional kulturminneforvaltning.

Det kan tenkes tilfeller der et nytt verneområde etter naturmangfoldloven etableres der det allerede finnes kulturminner regulert til spesialområde bevaring (etter loven av 1985)/hensynssone vern (etter loven av 2008). Da kan vernet etter plan- og bygningsloven erstattes gjennom bestemmelser i verneforskriften. Det kan også tenkes at gjeldende verneregulering opprettholdes slik at vernet etter naturmangfoldloven vil gjelde i tillegg til reguleringen.

Byggesaker

Arealformål og bestemmelser i kommuneplan eller reguleringsplan setter rammer for byggetiltak i et område. Verneformål og vernebestemmelser skal følges opp i byggesaksbehandlingen. Også byggesaksdelen i plan- og bygningsloven gir en del generelle regler som påvirker forvaltningen av verneverdig bebyggelse.

Kommunene skal ved *endring* av eksisterende byggverk, oppussing og rehabilitering se til at historisk, arkitektonisk eller annen kulturell verdi som knytter seg til et byggverks ytre, så vidt mulig blir bevart (plan- og bygningsloven § 31-1). Dette er en generell bestemmelse som har størst betydning for byggverk som ikke har en formell vernestatus gjennom eksisterende planer. Bestemmelsens svært

⁶http://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/175697/1/kulturminner_miljoer_landskap_veileder.pdf

Felles utedo på stølen Vatnane i Stølsheimen landskapsvernområde. Nytt bygg er plassert i utkant av stølen. Foto Nils Kvamme

skjønnsmessige karakter gjør at kommunenes håndhevelse og praktisering varierer sterkt.

Kravene i byggesaksdelen av plan- og bygningsloven gjelder generelt for alle tiltak (§ 1-6). *Søknadspliktige tiltak* er definert i §§ 20-1 og 20-2 og omfatter blant annet *oppføring, endring, riving og endret bruk* knyttet til bygninger, konstruksjoner og anlegg (byggverk). Ikke søknadspliktige tiltak kan gjennomføres uten forhåndskontroll jf. § 20-3 og byggesaksforskriften, SAK § 4-1. Det vil da være opp til den enkelte tiltakshaver å sørge for at krav i planer, forskrifter mv. blir oppfylt. Også slike tiltak vil kunne ha stor betydning for opplevelsen av et anlegg eller et kulturminne.

Ved endring av eksisterende byggverk begrenses kravene til å omfatte de deler av byggverket som tiltaket gjelder. Dersom det er tale om hovedombygging eller bruksendring vil i utgangspunktet kravene gjelde for hele byggverket. Ofte er slike krav knyttet til brannsikring, energibruk osv.

Mindre tiltak har unntak fra krav om søknad og tillatelse (§ 20-3 og SAK10 § 4-1). Innenfor strandsonen gjelder ikke denne unntaksbestemmelsen. En liknende restriktiv praksis kan vurderes i forvaltningsplanen for verneområder, fordi selv

små tiltak med uheldig utforming kan virke svært skjemmende og være i strid med verneformålet.

Alle tiltak i eksisterende byggverk skal i utgangspunktet prosjekteres og utføres i samsvar med kravene for nybygg (§ 31-2 første ledd). Det er en forutsetning at kravet er relevant, dvs. at det gjelder den aktuelle delen av bygget, oppfyller en funksjon og har effekt for det tiltaket omfatter. Loven åpner imidlertid (§ 31-2 fjerde ledd) for at kommunen kan gi *tillatelse til bruksendring og nødvendig ombygging og rehabilitering av eksisterende byggverk selv om det ikke er mulig å tilpasse byggverket til dagens tekniske krav*. Bakgrunnen er blant annet at eksisterende byggverk representerer ressurser og at bruk som regel er en forutsetning for fortsatt vedlikehold. Det er ofte et ønske om at mindre bygningsmessige endringer skal kunne tillates, for eksempel at et verneverdig bygg skal kunne brukes til annet formål.

Etter byggesaksforskriften (SAK) kap. 19 har kommunene også *adgang til å gi pålegg om utbedring* av bevaringsverdige bygninger, uavhengig av formell vernestatus. I mange saker vil også utbedring av en eksisterende bygning kreve dispensasjon etter verneforskriften.

Forskrift om tekniske krav til byggverk (byggteknisk forskrift, TEK10) er gitt med hjemmel i plan- og bygningsloven. Forskriften inneholder mer detaljerte krav. TEK10 inneholder blant annet bestemmelser innenfor fagområder som universell utforming, helse, miljø, energi og sikkerhet. For verneverdige bygninger er det særlige unntaksbestemmelser når energieffektiviseringstiltak vil føre til tap av kulturhistoriske verdier. I slike tilfeller er det i praksis ofte slik at det gis tillatelse selv om kravene i plan- og bygningsloven og i teknisk forskrift ikke kan tilfredsstilles fullt ut.

Regional kulturminneforvaltning har krav på å få uttale seg når tiltaket krever dispensasjon (kap. 19). I ny plan- og bygningslov er det presisert at: «Kommunen bør heller ikke dispensere fra planer, lovens bestemmelser om planer og forbudet i § 1-8 når en direkte berørt statlig eller regional myndighet har uttalt seg negativt om dispensasjonssøknaden» (§ 19-2 fjerde ledd a). Dersom kulturminneforvaltningen ikke høres i en sak som behandles etter kap. 19 vil det utgjøre en saksbehandlingsfeil som kan medføre at

kommunens vedtak anses ugyldig (forvaltningsloven § 41).

I byggesaker som er søknadspliktige (§ 20-1), og som ikke krever dispensasjon etter kap. 19, vil det i praksis være opp til den enkelte kommune hvorvidt kulturminneforvaltningen kobles på saken. Det er dessverre mange viktige saker som kulturminneforvaltningen aldri får kjennskap til fordi de kun behandles etter § 20-1.

4.3 Andre verneverdige kulturminner

I tillegg til freda og verna kulturminner, har verneverdige kulturminner uten formell vernestatus beskyttelse i nasjonalparkene. I landskapsvernområdene er slike kulturminner beskyttet dersom de preger og er en del av landskapet. Disse er alle nyere tids kulturminner. En spesiell utfordring for slike kulturminner er faren for manglende vedlikehold og forfall.

Tømmerrenna mellom Feragen og Langtjønna i Langtjønna landskapsvernområde. Foto: Jan Erik Andersen

Verneverdige kulturminner i verneområdene

De verneverdige kulturminnene i verneområdene har en viss beskyttelse mot inngrep fordi arealene er vernet mot nye inngrep.

I *nasjonalparker* skal, i utgangspunktet, alle verneverdige kulturminner tas vare på. Dette er i verneformålet ofte omtalt som å ta vare på «kulturminner» eller «verdifulle kulturminner».

I *landscapsvernområder* er det kulturminnene som preger landskapet eller på annen måte har betydning for landskapet som skal tas vare på. Fordi ikke alle verneverdige kulturminner vil ha beskyttelse i landskapsvernområdene, må det vurderes hvilke kulturminner som har betydning for landskapet. Når verneformålet ikke er tilstrekkelig konkret på hvilke kulturminner som har betydning for landskapet, kan det være nødvendig å se om verneplanen som var på høring gir nærmere veiledning. Den vil ofte kunne si noe om hvilke typer kulturminner som har betydning for landskapet og som en ønsker å ta vare på.

Eksempler på formuleringer i verneformål er:

- «kulturminner som bidrar til landskapets egenart».
- «landskapselement og kulturminner som vitner om samisk reindrift og sjøsamisk og kvensk bruk av området».

- «kulturminne mellom anna knytt til vatningsanlegg.»

Hvilke typer kulturminner som vurderes som viktige for landskapets særpreg eller karakter bør fremkomme i forvaltningsplanen (se kapittel 6.1).

Hvordan verdisettes kulturminner?

Det finnes ingen fasit på hva som er verneverdige kulturminner. Dette er en stor og mangfoldig kategori. Ofte vil ikke verneverdien til kulturminnene være vurdert i forkant av vernevedtaket og kulturminnetema vil være lite spesifisert i forskrifter og forvaltningsplan. I slike tilfeller er det viktig at kunnskapshullene identifiseres og at ny kunnskap om kulturminnebestanden tas inn i revisjon av forvaltningsplanen. Det er dessuten viktig å få en god avgrensning av verneverdige kulturminner i forvaltningsplanen se kapittel 6.1.

Riksantikvaren har utarbeidet veiledning⁷ i verdisetting og verdivektning av kulturminner. Begrepet «verdisetting» understreker at det er ulike aktører som tillegger kulturminnene verdivurderingene. Aktørene kan være enkeltindivider, organisasjoner, eiere og brukere, samfunnssektorer og forvaltning.

I Jensesund på øya Mellom Bolæren i Færder nasjonalpark har Mellem-Bolærens Venner satt i stand to småbruk.
Foto: Lars Wilhelm Solheim, Vestfold fylkeskommune

⁷http://www.riksantikvaren.no/filestore/Feltveileder_lokal_registrering.pdf

- **Verdiene** kan deles i tre hovedgrupper:
 - Kunnskapsverdier: Kulturminnene har en særlig betydning som kilde til kunnskap om og forståelse av fortiden. Dette kan gjelde ulike forhold som kulturminnenes opprinnelse, bruk og betydning, menneskers liv, tro og samfunnsforhold generelt og interaksjonen mellom menneske og natur.
 - Opplevelsesverdier: Opplevelsesverdiene er knyttet til allmenhetens eller ulike gruppers opplevelser og kan slik sett sies å ha en mer personlig forankring enn kunnskapsverdiene. Mange av opplevelsesverdiene er knyttet til hvordan kulturminnene påvirker oss både som enkeltmennesker og som fellesskap.
 - Bruksverdier: Kulturminnene kan knyttes til videreføring av dagens bruk og danne grunnlag for ny verdiskaping og endret bruk, der verdiene både kan ivaretas og økes. Verdiene kan imidlertid også reduseres gjennom manglende eller feilaktig bruk.
- En rekke **egenskaper** kan bidra til å kjenne-tegne kulturminnet. Noen relevante eksempler:
 - Alder, tidsdybde og kontinuitet
 - Autentisitet og opprinnelighet
 - Mangfold og variasjon
 - Sammenheng og helhet
 - Sårbarhet og tålegrenser
 - Samspill natur og kultur
- Kulturminnet bør **sammenliknes** med andre kulturminner. Er det vanlig, sjeldent eller representativt?
- Til slutt **vektes verdiene** etter et sett kriterier, for å avgjøre hvor store de er.

Dette innebærer også en vekting i lokal, regional og nasjonal verneverdi. Her er et utvalg kriterier som brukes ved vekting av verdier:

- Kulturminnet
 - representerer faser med særlig betydning for historien
 - er knyttet til virksomheter med særlig betydning for historien
 - er knyttet til hendelser, begivenheter eller personer med særlig betydning for historien
 - er av særlig betydning for en eller flere etniske grupper (samene som urfolk, nasjonale minoriteter eller andre etniske grupper)
 - har særlig arkitektonisk og arkitektur-historisk verdi
 - har særlig betydning som kilde til historien der det finnes få eller ingen skriftlige kilder
 - har særlig betydning som ressurs for lokal utvikling og verdiskaping

For tiden pågår en satsing for at kommunen skal registrere og verdisetze kulturminner og vedta planer for forvaltning av disse. Veilederen nevnt over er utarbeidet i denne forbindelse. I tillegg finnes en håndbok i lokal registrering⁸ og en veileder for kulturminneplan i kommunen.⁹ Disse kan være nyttige også i forvaltningen av kulturminner i verneområder.

⁸http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Prosjekter/Kulturminne_i_kommunen/Handbok_for_lokal_registrering/

⁹<http://www.riksantikvaren.no/?module=Articles;action=Article.publicShow;ID=135189>

5 Kunnskapsstatus

Det generelle ansvaret for registrering av kulturminner ligger hos regional kulturminneforvaltning. I praksis er det i liten grad ressurser til dette. For øvrig kan mange andre aktører bidra, som kommunen, SNO, frivillige organisasjoner osv.

5.1 Databaser

Kulturminnebasen *Askeladden* er den offisielle databasen for alle freda og verna kulturminner og kulturmiljøer i Norge. Askeladden er tilgjengelig for kulturminneforvaltningen sentralt og regionalt, statlige myndigheter, museene og kommunene. De ulike forvaltningsleddene kan få innsyn i basen og kan ajourholde/oppdatere den innen sine ansvars- og myndighetsområder. Verneområdeforvalterne får innsynsrett i Askeladden ved å registrere seg som bruker på <https://askeladden.ra.no/Askeladden>.

Publikumsversjonen av Askeladden – *Kulturminnesøk* – er en åpen søketjeneste (kulturminnesok.no). Her kan for eksempel grunneiere, historielag, skoler og andre interesserte søke opp informasjon om kulturminner på egen eiendom eller i egen kommune. I Kulturminnesøk har alle mulighet til å registrere kulturminner, samt legge til utfyllende informasjon om og bilder av kulturminner som allerede er registrert.

SEFRAK er en betegnelse for bygninger som ble registrert i årene 1975–95, der eneste kriterium for registreringen var alder – hovedsakelig bygninger fra før 1900 (se også vedlegg 2).

Kunnskapsløftet

Prosjektet *Kunnskapsløftet for kulturminneforvaltningen* er en egen satsing hos Riksantikvaren, og det arbeides det med ulike tiltak for å styrke kulturminnearbeidet i kommunene, blant annet gjennom lokale registreringer.

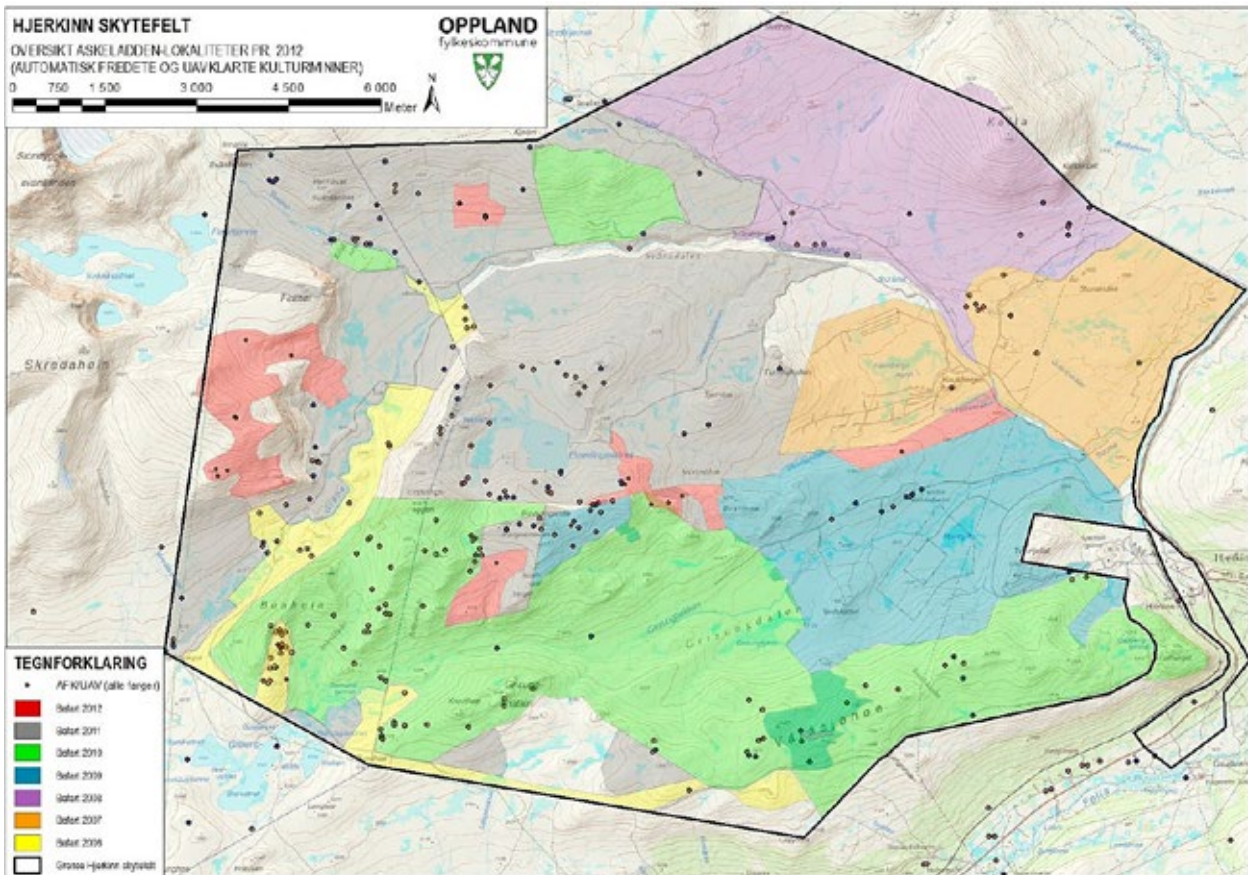
Gjennom Kunnskapsløftet blir informasjon fra Askeladden/Kulturminnesøk tilgjengelig sammen med berikende informasjon fra andre kilder i en felles løsning. I tillegg vil kommunene få mulighet til å registrere ikke-freda kulturminner. Planen er at kommunene og andre, som verneområdeforvalterne, skal kunne legge inn og vedlikeholde dataene fra de lokale registreringene der. Registreringer av kulturminner i verneområder vil bli gjort tilgjengelig gjennom denne fellesløsningen.

Som del av Kunnskapsløftet, registreres også automatisk freda samiske bygninger. Prosjektet varer ut 2017.

5.2 Registreringer i verneområder

Det er dessverre et faktum at registrering av alle typer kulturminner i skog, fjell, utmark, kyst og under vann er mangelfull. Noe registrering er gjort i forbindelse med verneplanprosesser, eller i forbindelse med undersøkelser ved ulike arealtiltak, som oftest utenfor verneområdene.

Tross mangler i dagens databaser må målet på lengre sikt være å få til en kunnskapsbasert forvaltning av kulturminnene i landskapsvernområder og nasjonalparker. Dette vil bidra til en bedre forvaltning. I en del verneområder er kulturminner kartlagt og registrert i forkant av opprettelsen, som en del av verneplanprosessen. Det kan imidlertid være behov for mer registrering etter at området er vernet. På den ene siden har forvaltningsmyndigheten for verneområdene ansvaret for oppfølging av verneformålet. På den andre siden er det kulturminneforvaltningen som har kompetanse på fagfeltet og den beste oversikten over det som finnes av kulturminner. I enkelte områder er det i seinere tid utarbeidet egne kulturminneplaner i tilknytning til verneområdene. Disse er som regel utarbeidet av – eller i samarbeid med – regional kulturminneforvaltning. Det vil i de fleste områder være mest hensiktsmessig at dette innarbeides i forvaltningsplanen, eventuelt ved revisjon av denne.

Dette kartet fra 2012 viser registrerte kulturminner i forbindelse med Hjerkinn skytefelt – en illustrasjon på hvor mange kulturminner som finnes i fjell, skog og utmark som ikke er kjente på forhånd. Kart fra *Rapport fra arkeologisk registrering i forbindelse med tilbakeføring av Hjerkinn skytefelt til sivile formål, sesongen 2012*, Kulturarvenheten i Oppland fylkeskommune, 2013.

En typisk fangstgrop for villrein i høyfjellet på Dovrefjell, mura i stein med fire korte ledegjerder på skrått ut fra hjørnene. Fangstminnet ligger mellom Storvatnet og Einøvlingshøe i Hjerkinn skytefelt. Snøhetta i bakgrunnen. Foto: Runar Hole

Offersted knyttet til eldre samisk reindrift ved Lahppagallo, like sør for Møysalen nasjonalpark. Foto: Arne Håkon Thomassen

Registrering og innmåling av årran/ildsted i forbindelse med kartlegging og verdisetting av kulturminner i Møysalen nasjonalpark og Møysalen landskapsvernområde i 2014.¹⁰
Foto: Stine Camilla Bergum

Sommeren 2011 ble det gjort et interessant arkeologisk funn på turstien innover Langfjelldalen i Reinheimen nasjonalpark. En steinalderboplass var i ferd med å komme fram i dagen på grunn av slitasje på stien, og Universitetsmuseet i Bergen fikk støtte fra Riksantikvaren til å gjøre en utgravning sommeren 2012. Resultatet var oppsiktsvekkende og kastet nytt lys over høyfjellshistorien på hele Vestlandet. Denne pilspissen av flint er over 10 000 år gammel, og denne og andre funn viser at fjellet her var tatt i bruk kort tid etter at landet ble bosatt etter istiden.
Foto: Astor Furseth

¹⁰<http://www.nasjonalparkstyre.no/Moysalen/Nyheiter/Kartlegging-av-samiske-kulturminner-i-Moysalen/>

SNOs rolle i registrering

SNO kan registrere kulturminner i verneområder. Dette må meldes inn av forvaltningsmyndigheten og/eller kulturminneforvaltningen gjennom bestillingsdialogen.

I SNOs verneområdelogg kan det finnes opplysninger om kulturminner. Det er et mål at slik informasjon skal samles i kulturminneforvaltningens databaser.

Verneområdeforvaltningens rolle i registrering

Verneområdeforvaltningen¹⁰ har et ansvar for at kunnskapsgrunnlaget er tilstrekkelig, og bør initiere registreringer når en ser behov for dette. Som et minimum er det viktig å utarbeide en oversikt over kunnskapsstatusen – identifisere kunnskapshullene og hvor innsatsen bør settes inn.

Det anbefales en avklaring av kulturminnenes verne-status, for å kunne sortere ut hvilke saker som bør involvere kulturminneforvaltningen (se kapittel 6.2).

Ved etablering av nye verneområder de siste åra er kulturminnetema som regel en del av utredningsgrunnlaget. Konsekvensutredning med registreringer må skje i samarbeid med regional kulturminneforvaltning.

SNO stilte midler til disposisjon for Kvikne nasjonalparksenter til engasjement av arkeologer for å registrere samiske kulturminner i Forollhogna nasjonalpark i 2009 og 2010. Vi ser Mattis Danielsen ved murt steinkjeller etter Jon Thommasen. Foto: Amund Haugen Steinbakken¹¹

Ved gjennomføring av registreringer i eksisterende verneområder må forvaltningsmyndigheten samarbeide med regional kulturminneforvaltning om det faglige innholdet. Historielag og andre frivillige organisasjoner, samt lokale informanter kan også bidra med kunnskap.

Blåfjella-Skjækerfjella/Låarte-Skæhkere og Lierne/Lirje nasjonalparker har kjøpt tjenester av Saemien Sijte til registrering av immaterielle samiske kulturminner i forbindelse med MONA-prosjektet (Mennesket og naturarven, Miljødirektoratet). Nasjonalparkforvaltningen har videre et samarbeid med Saemien Sijte om tilgang til registreringer av samiske kulturminner.

Tilstandsregistrering av bygninger

I nasjonalparker og landskapsvernområder med mange bygninger – ofte i tilknytning til seteranlegg – kan det være behov for en tilstandsregistrering av bygningene, blant annet som grunnlag for tiltak knyttet til istandsetting og vedlikehold. Forvaltningsmyndigheten bør forsøke å gjennomføre dette i samarbeid med kommunen og regional kulturminneforvaltning.

Finansiering av registreringer

Når nye nasjonalparker og landskapsvernområder opprettes, bør utredning av kulturminnetema inngå som en del av verneplanprosessen. For tidligere etablerte områder, er ansvaret for finansiering ofte uavklart. I praksis varierer finansieringen fra gang til gang, noen ganger har kulturminneforvaltningen funnet midler, andre ganger har naturforvaltningen hatt bedre mulighet. I spesielle saker, der kulturminnetemaet er særlig sentralt, har kulturminneforvaltningen gått inn med midler i et spleiselag med naturforvaltningen. Eksempel her er registrering av kvernsteinsbruddene i Skarvan og Roltdalen nasjonalpark.

¹¹Gjelder bare for nasjonalparker og landskapsvernområder

¹²http://www.kvikneutmarksrad.no/wp-content/uploads/2013/12/Registrering_av_samiske_kulturminner_Forollhogna-2.pdf

Forvaltningsmyndigheten for verneområdene har mulighet til å søke om midler til kulturminne-registrering, gjennom bestillingsdialogen og andre tilskuddsordninger. Dette er særlig aktuelt der kulturminner er en del av verneformålet.

Eksempler på registrering av kulturminner i verneområder:

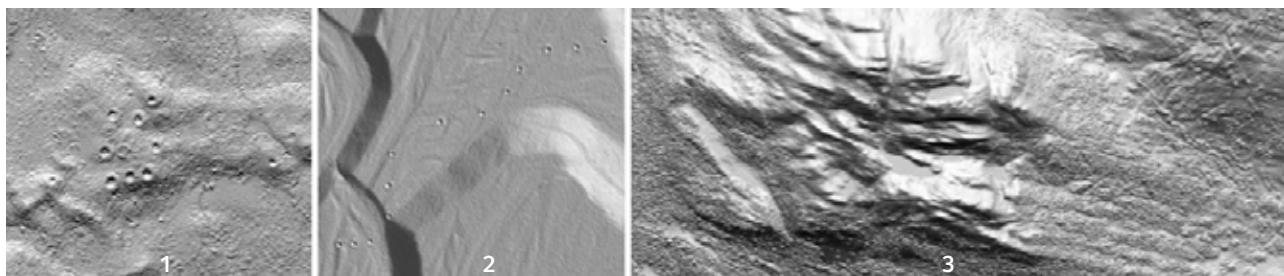
- I Skardsfjella og Hyllingsdalen landskapsvernområde, Røros, har verneområdestyret delfinansiert kulturminneregistrering.
- Registrering av gamle ferdselsveier – tradisjonell bruk, navn og historiske hendelser i Vangrøftdalen og Kjurrudalen landskapsvernområde, Os, Hedmark. MONA-prosjekt.
- Registrering av gamle ferdselsveier og varder i Lomsdal-Visten nasjonalpark. Plan for istandsetting og supplering av varding samt informasjonsmateriell.

Nye teknologiske registreringsmetoder

Det pågår for tiden utvikling og utprøving av nye registreringsmetoder basert på ny teknologi – som satellittbilder, flybåren laserskanning og geofysikk. Særlig laserskanning (kalt LIDAR- Light Detection And Ranging) er aktuelt når en vil dekke store områder med mangelfull registrering, slik det ofte er i verneområdene. Gjennom bruk av høyoppløselige skanninger av terreng fra fly (LIDAR), har man i dag mulighet til å få gode oversikter over synlige kulturminner i landskapet på en svært effektiv måte. Ved hjelp av spesialisert programvare filtreres deretter

data som stammer fra terrenget ut, og det kan lages nøyaktige modeller av overflaten. Her kan man finne synlige kulturminner, som gravhauger, fangstgroper, jernvinneanlegg, kullgroper og dyrkingsspor. En utfordring er at metodene er kostbare, og foreløpig prioriteres by- og tettstedsnære områder med press på arealene. En annen utfordring er at lite synlige kulturminner ikke kan påvises gjennom laserskanning: Dette gjelder for eksempel samiske teltboplasser som som er vanlige kulturminner i verneområder som har hatt samisk bruk og bosetting. Dersom et område skannes med jevne tidsintervaller, gir det imidlertid god forståelse av endringer over tid.

Et pionerarbeid på flybåren HD-laserskanning er OPPtakt-prosjektet som Oppland fylkeskommune gjennomfører i samarbeid med kommuner og Statens kartverk. Når skanningen er ferdigstilt i 2015 vil 7300 km² være skannet fra luften. Skanningen vil dekke Nord-Gudbrandsdalen, Valdres, Midt-Gudbrandsdalen, Gjøvikregionen, Lillehammer-regionen og Hadeland. Nasjonalparker er ikke inkludert. Et viktig resultat er en mer forutsigbar planlegging, fordi en nå lettere kan se om planlagte tiltak berører kulturminner. For eksempel er nå alle fangstsystemene for elg kartlagt fra Kittilbu i Gausdal, gjennom Espedalen og helt opp til Murudalen i Sel. Et annet eksempel er kartlegging av omfanget av kullproduksjonen knyttet til Lesja Jernverk.

Bilde 1 viser et jernvinneanlegg med kullgroper og tuft, mens i bilde 2 ser en gropene i et fangstanlegg spredt i en rekke på en elveterrasse. Metoden er til nå i liten grad tatt i bruk i nasjonalparker og landskapsvernområder, men potensialet for å effektivt kunne innhente kunnskap av høy kvalitet i disse områdene er stort. Data fra skanninger egner seg i tillegg godt til andre formål; som å overvåke endringer i skoggrensen som en ser på bilde 3, til å vurdere skred- og flomfare, eller se endringer eller skader i terreng, elver eller vassdrag.

I forbindelse med strategisk instituttsatsing for bruk av avansert teknologi¹² har NIKU (Norsk institutt for kulturminneforskning) 2013–15 et delprosjekt: **Metodeutvikling basert på fjernmåling – kartlegging av kulturminner ved hjelp av satellitt-, flybildeanalyse og flyskanning.** Av sju prøveområder i Finnmark og Nordland ligger to i nasjonalparker – Varangerhalvøya og Saltfjellet-Svartisen. Resultatene vil kunne bli nyttige for kulturminneregistrering i verneområder.

Fangstanlegg med dobbel dyregrav på egga ved Ølmevatnet i Reinheimen nasjonalpark. Foto: Astor Furseth

Gravplass for russiske fanger under annen verdenskrig. Arkeologer bruker georadar for å få bekreftet at gravplassen faktisk ble tømt etter krigen. Slike kulturminner må behandles med varsomhet. Foto: Anitra Fossum, Vestfold fylkeskommune.

¹³http://www.niku.no/no/forskning/strategiske_instituttsatsinger/tekno-sis/

6 Den praktiske forvaltningen

6.1 Forvaltningsplaner

Alle nasjonalparkene og de fleste landskapsvernområder skal ha forvaltningsplaner. Disse skal inneholde retningslinjer om forvaltningen av kulturminner innenfor verneområdet. I noen få tilfeller utarbeides forvaltningsplaner for naturreservater som også gir retningslinjer for kulturminner (se kapittel 6.3). Forvaltningsplanene må ligge innenfor verneforskriftens og naturmangfoldlovens rammer. Det betyr at forvaltningsplanen ikke kan legge opp til bedre beskyttelse av kulturminner enn det loven og forskriften legger opp til, for eksempel kan ikke ferdsel som er tillatt etter verneforskriften forbys. Planen kan likevel konkretisere hva som er beskyttet og hva beskyttelsen innebærer. Eventuell fredning etter kulturminneloven gjelder uansett i tillegg.

I noen tilfeller utarbeides det også egne planer for forvaltning av kulturminner innenfor et verneområde. En slik plan er under utarbeiding for Hardangervidda nasjonalpark.

Det er viktig at det er tett dialog mellom regional kulturminneforvaltning og forvaltningsmyndighet ved utarbeidelse av forvaltningsplan. Følgende tema bør spesielt tas opp:

- Hvilke kulturminner preger landskapet?
- Hvilke freda kulturminner finnes i det aktuelle verneområdet?
- Hvilke verneverdige kulturminner finnes i det aktuelle verneområdet?
- Hvilke områder eller kulturminnetyper er det behov for å heve kunnskapsnivået om gjennom registreringer og verdivurderinger?
- Hvis det ikke foreligger konkrete registreringer – hvilke typer kulturminner og kulturmiljøer er det som forteller kulturhistorien i dette området?
- Hvilke saker skal til regional kulturminneforvaltning for uttalelse?
- Tradisjonell byggeskikk bør være retningsgivende for endringer på verneverdige bygninger (se vedlegg 2).
- Samarbeid om bestillingsdialogen med SNO i forbindelse med tilsyn, veiledning og informasjon, skjøtsel, registrering og dokumentasjon i verneområdet.
- Hvilke rutiner bør man ha i forbindelse med skjøtselstiltak (hvem bør involveres m.m.)?
- Klargjøring av forskriftens bestemmelser, eksempelvis hva innebærer begrepene; istandsetting, vedlikehold og ulike former for skjøtsel.

Kongsvoll fjellstue i Hjerkind/Kongsvoll/Drivdalen landskapsvernområde. Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

To eksempler på retningslinjer for forvaltning av kulturminner i forvaltningsplaner.

SKJØTSEL OG OVERVÅKING AV KULTURLANDSKAP OG KULTURMINNER (UTDRAG) I FORVALTNINGSPLAN FOR SKARVAN- OG ROLTDALEN NASJONALPARK¹³ (2008)

(...) Ved skjøtsel og vedlikehold av kulturminner og kulturlandskap skal kulturavdelingen i den respektive fylkeskommunen trekkes aktivt inn og i særlige tilfeller også Riksantikvaren. Det er fra lokalt hold interesse for restaurering og tilrettelegging av kulturminner knyttet til kvernsteinsdrifta. Det vil være kulturvernmyndighetene som i første rekke skal sette rammene for slik aktivitet. All skjøtsel og restaurering av kulturminner skal på forhånd være avklart med kulturminnemyndighetene. Restaurering eller skjøtsel kan ikke stride mot verneformålet (...).

Verken antall eller typer automatisk fredete kulturminner innenfor nasjonalparkens avgrensninger er kjent. Det er likevel rimelig å anta at mange forskjellige typer kulturminner fra forskjellige tidsperioder er å finne innenfor parkens grenser. De forskjellige typer automatisk fredete kulturminner som man kan forvente å finne i landskapet, spesielt i Roltdalen, er typiske utmarksminner. Dette kan være spor i landskapet etter mennesker med bakgrunn i et jakt- og fangstsamfunn eller jordbruksaktivitet, relatert til eldre og variert bruk og utnyttelse av ressursene i utmarka. Seterdrifta i området kan gå tilbake helt til eldre jernalder. Kulturminnebestanden viser stor variasjon i utmarksbruk over et langt tidsrom, og området er meget interessant i kulturvernsammenheng. Det er et mål å bedre den kulturhistoriske kunnskapen om områdene i nasjonalparken og unngå forringelse av kjente kulturminner. Andre mål er å gjøre den kulturhistoriske kunnskapen tilgjengelig for allmennheten, bevare kulturminnene, deriblant opprinnelige bygninger, og å unngå gjengroing av kulturlandskapet i områdene

rundt setervoller i nasjonalparken. Det vil være en utfordring å skaffe en god oversikt over kulturminner og sikre disse mot utilsiktede ødeleggelser. Verneforskriften bør i utgangspunktet sikre dette. Det bør utarbeide dokumentasjons- og registreringsrutiner for å systematisere registreringene av kulturlandskapet og kulturminner, deriblant bygningene innenfor Skarvan og Roltdalen nasjonalpark.

Seterbebyggelsen i Roltdalen er registrert i SEFRAK (Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge). SEFRAK registreringene skal dekke alle bygninger som er bygget før år 1900. Det er ikke foretatt registreringer av andre kulturminner fra nyere tid innenfor nasjonalparkens grenser. Det er heller ikke foretatt systematiske registreringer av kulturminner knyttet opp mot kvernsteinsdrifta i Roltdalen. Det bør derfor presiseres at det er kun et lite utvalg kulturminner knyttet til kvernsteinsdrifta som til nå er registrert, og at det finnes store mengder uregistrerte kulturminner i tilknytning til drifta. En av de største utfordringene, hva kulturminner angår, vil være å skaffe seg en god oversikt over alle kulturminnene knyttet opp mot driften av kvernsteinsbruddene (...).

Samiske kulturminner

Det er ikke foretatt systematiske registreringer av samiske kulturminner innenfor nasjonalparkens grenser. I forbindelse med Fjellheim (1998) sin rapport om samiske kulturminner innenfor planområdet for parken ble det foretatt en tre dagers befarings i Roltdalen. Da fikk man bekreftet en del av de opplysningene om lokaliteter som man hadde tilegnet seg enten muntlig eller fra skriftlige kilder. Og man fikk bekreftet at området innenfor parken, og da særlig Roltdalen, er et svært interessant område også med hensyn til samiske kulturminner (...).

Fortsetter neste side.

¹⁴www.nasjonalparkstyre.no/Documents/Skarvan_dok/Forvaltningsplan%20for%20Skarvan%20og%20Roltdalen%20nasjonalpark.pdf?epslanguage=no

Tiltak

- Kartlegge automatisk fredete samiske og ikke-samiske kulturminner innenfor parkens grenser. **Ansvarlig:** Kulturminnemyndighetene
- Kartlegge kulturminner knyttet til driften av kvernsteinsbruddene. **Ansvarlig:** Fylkeskommunen i Sør-Trøndelag.
- Bevare kulturminnene og kulturlandskapet. **Ansvarlig:** Fylkeskommunene i samarbeid med forvaltningsmyndigheten.
- Bedre den kulturhistoriske kunnskap, samt gjøre kunnskapen tilgjengelig for allmennheten. **Ansvarlig:** Fylkeskommunene i samarbeid med forvaltningsmyndigheten (...).

Istandsetting, restaurering og skjøtsel av kulturminner som er fredet i medhold av kulturminneloven kan bare skje etter tillatelse fra kulturminnemyndighetene. Verneforskriftens § 3 punkt 4, vedrørende kulturminner, er kun en presisering i forhold til kulturminnelovens bestemmelser som også gjelder innenfor nasjonalparkens grenser. Men også slike tiltak må avklares med forvaltningsmyndigheten for nasjonalparken slik at det ikke oppstår konflikt med verneformålet etter naturvernloven

Retningslinjer for forvaltningen i saker som angår kulturminner:

- Kulturminnelovens bestemmelser gjelder også innenfor nasjonalparkens grenser.
- Saker som angår kulturminner skal oversendes kulturvernmyndighetene (fylkeskommune og Sametinget) for uttalelse. Tilrådingene skal hensynstas innenfor rammen av verneforskriften.
- Restaurering av eksisterende bygg og anlegg kan tillates dersom ikke hensynet til verneverdiene eller kulturminnefaglige vurderinger sier noe annet. Forvaltningsmyndigheten bør være positive til å tilbakeføre seteranlegg til komplett tilstand.
- Ved vedlikehold/restaurering/ombygging eller rekonstruksjon av bygninger og andre kulturminner med kulturhistorisk verdi skal det brukes opprinnelige materialer og håndverksteknikker. Torvtak kan utføres etter dagens bygningstekniske krav.
- Hvis det gis tillatelse til vedlikehold av stier o.l. eller til bygningsmessige tiltak som forutsetter terrenginngrep som uttak av torv eller stein, skal det settes vilkår om at objekter av kulturhistorisk verdi ikke skades.

Kvernsteinsdriften i Selbufjellene i nåværende Skarvan-Roltdalen nasjonalpark pågikk fra 1500-tallet til 1914. Selbubruddene dekket Norges behov for kvernstein, noe ble også eksportert. Bønder og husmenn jobbet langt til fjells på seinhøsten og vinteren. Foto: Tor Grenne og Gurli Meyer, NGU

RETNINGSLINJER FOR FORVALTNING AV KULTURMINNER I FORVALTNINGSPLAN FOR BLÅFJELLA-SKJÆKERFJELLA/LÅARTE-SKÆHKERE NASJONALPARK (2007)¹⁴

Kulturminner generelt

- a) Alle saker som kan medføre inngrep i forhold til kulturminner skal legges fram for kulturminnemyndigheten for vurdering. Dette gjelder for eksempel bygningstiltak, etablering og merking av nye stier etc.
- b) Restaurering, dvs tilbakeføring til opprinnelig, dokumentert utførelse av eksisterende bygg og anlegg, bør tillates om ikke sterke hensyn til verneverdiene eller kulturfaglige hensyn sier noe annet. Forvaltningsmyndighetene bør være positive til rekonstruksjoner som tar sikte på å tilbakeføre seteranlegg til komplett tilstand.
- c) Rekonstruksjon av kulturminner som har forfalt hinsides restaurering, som nedraste gammer, tufter uten påstående hus og lignende, skal kun unntaksvis tillates og da bare etter godkjenning fra kulturvernmyndighetene. Forholdet til verneverdiene skal tillegges avgjørende vekt.
- d) Ved vedlikehold/restaurering/ombygging/rekonstruksjon av bygninger med kulturhistorisk verdi og andre kulturminner skal det brukes opprinnelige materialer og håndverksteknikker. Torvtak kan utføres etter dagens bygningstekniske krav.
- e) Når det gis tillatelse til tiltak som forutsetter terrenginngrep skal det settes vilkår om at objekter av kulturhistorisk verdi ikke skades. Eksempelvis skal ikke stein fra gamle tufter, dyregraver eller lignende brukes i byggevirksomhet.
- f) Når det er ønskelig av hensyn til kulturminnevernet, kan det gis tillatelse til skjøtsel av kulturminnet, som fjerning av vegetasjon og lignende.

- g) Når det av hensyn til særlig verdifulle kulturminner er nødvendig med et vern utover det som verneforskriften gir rom for, bør det vurderes vedtaksfredning etter kulturminneloven.

Tiltak

1. Det må etableres samarbeidsrutiner mellom kulturminnemyndigheten, forvaltningsmyndigheten og oppsynsmyndigheten slik at de ulike aktørene til enhver tid kjenner tilstand og utvikling innen verneområdene. Ansvarlig: Nasjonalparkrådet (som koordinator).
2. Fagrapporter som er utarbeidet oppdateres og utvides med forvaltningsrettede tiltaksplaner. Ansvarlig: Kulturminnemyndigheten.
3. Grunneiere, rettighetshavere, andre brukere og forvaltere av nasjonalparkområdet må få informasjon om hvilke hensyn som må tas for å bevare verdifulle kulturminner. Ansvarlig: Forvaltningsmyndigheten, kulturminnemyndigheten
4. Det skal initieres nye prosjekt på registreringer av kulturminner i området. Ansvarlig: Kulturminnemyndigheten.

Samisk boplass ved Fiskløysvatna i Lierne nasjonalpark, som har samme retningslinjer som Blåfjella-Skjækerfjella nasjonalpark. Foto: Steinar Johansen

¹⁴www.nasjonalparkstyre.no/BlafjellaSkjakerfjella--og-Lierne/Planer-og-publikasjoner/Forvaltningsplan/

6.2 Saksbehandling

Samarbeid mellom ulike aktører

Generelt krever forvaltningen av kulturminner i verneområdene et nært samarbeid mellom verneområdeforvaltere, SNO, regional kulturminneforvaltning og administrative kontaktpersoner i kommunene. Sistnevnte samarbeider med forvalterne om bl.a. bestillingsdialog og saker etter plan- og bygningsloven.

Når bestillingsdialogen mellom verneområdestyrene og SNO er tema, kan det i noen saker være nødvendig å søke råd hos regional kulturminneforvaltning.

Saksbehandling etter ulike lovverk

Naturmangfoldloven og kulturminneloven er spesielle lover. De går foran plan- og bygningsloven, som er en generell lov. I tillegg til at disse lovene går foran plan- og bygningsloven ved motstrid, gjelder lovene også parallelt. Det vil si at samme tiltak vil kunne utløse krav om tillatelse etter flere regelverk. Der *freda kulturminner* er nevnt i verneforskriften, vil både kulturminneloven og verneforskriften gjelde. Det innebærer at et tiltak som kan skade et freda kulturminne krever dispensasjon fra kulturminneloven, eventuelt også både verneforskriften og plan- og bygningsloven.

Naturmangfoldloven § 48 angir som hovedregel at saker skal behandles etter verneforskriften først. Forvaltningsmyndigheten kan imidlertid samtykke til at saken behandles av kulturminneforvaltningen først. Gjennomføringen av tiltak som er forbudt eller søknadspliktig etter både kulturminneloven, eventuelt plan- og bygningsloven og verneforskriften betinger en tillatelse fra både kulturminneforvaltningen og forvaltningsmyndigheten. Forvaltningsmyndigheten har ofte behov for faglige vurderinger fra kulturminneforvaltningen. Slike vurderinger kan innhentes ved å forelegge saken til uttalelse for kulturminneforvaltningen før saken behandles etter verneforskriften. I noen tilfeller kan det være hensiktsmessig at saken behandles av kulturminneforvaltningen først. For å få en *smidig saksbehandling*, må det uavhengig av hvor saken behandles først, etableres en tidlig kontakt mellom de aktuelle aktørene. Hvis kulturminneforvaltningen ut fra sin faglige vurdering avslår søknaden, er det ikke nødvendig å behandle saken nærmere etter verneforskriften fordi tiltaket da uansett ikke kan gjennomføres. Søknaden kan da avslås under henvisning til kulturminneforvaltningens avslag. Dersom kulturminneforvaltningen gir tillatelse, må forvaltningsmyndigheten vurdere søknaden etter verneforskriften. I forvaltningsmyndighetens behandling av saken, skal også hensynet til andre verneverdier vurderes og tillegges vekt.

Finnabotnen i Stølshemen landskapsvernområde: Nye bygninger til bolig, overnatting og servering. Foto: Anbjørg Nornes

Verneverdige kulturminner har ikke den samme beskyttelsen som freda kulturminner og her veier naturvern hensyn tyngst, når saken skal behandles etter verneforskriften. I spesielle tilfeller, der kulturminnene er spesielt verneverdige og har en spesiell betydning i landskapet, kan den konkrete vurderingen føre til at kulturminnet får forrang dersom det ikke er til vesentlig skade for naturverninteressene.

Det finnes også eksempler på at en har *samordnet vern* etter de to lovverkene, for eksempel ved fredning av Bygdøy kulturmiljø med hjemmel i kulturminneloven og Dronningberget og Hengsåsen naturreservater etter naturmangfoldloven. Her er det bestemt at det skal utarbeides felles forvaltningsplan for områdene. Et annet eksempel er forskriftsfredningen av Oscarsborg festningsanlegg samordnet med eksisterende naturreservat for deler av Håøya.

For et hus freda etter kulturminneloven vil det være nødvendig å innhente tillatelse iht. kulturminneloven til selv små endringer av for eksempel vinduer eller originale overflater, mens slike tiltak ikke krever tillatelse etter plan- og bygningsloven med mindre bygningen er regulert til vern/inngår i en bevaringsplan. Omvendt kan det være forhold som vil kreve tillatelse etter plan og bygningsloven, men ikke etter kulturminneloven, for eksempel bruksendring.

Konflikt mellom kulturminnehensyn og naturvern hensyn

Selv om mål om bevaring av natur og kulturminner ofte sammenfaller, kan det også være konflikter mellom bevaringsmålene. I områder der formålet med vernet tilsier det, kan det være ønskelig å fjerne kulturminner som oppfattes som «inngrep». Mål om å beholde og vedlikeholde bygninger og anlegg kan komme i konflikt med mål om å gjenopprette naturtilstanden. Eksempler er restaurering av naturen i det tidligere skytefeltet på Hjerkin og fjerning av damanlegg som ikke lenger er i bruk i Knutshø landskapsvernområde.

Ofte vil interessekonflikter bli vurdert i forbindelse med verneplanprosessen og kanskje også være løst gjennom verneforskriftens bestemmelser. Dersom en interessekonflikt ikke er løst i verneforskriften eller tatt stilling til ved etablering av vernet, må den vurderes konkret når det søkes om å gjennomføre tiltak eller aktiviteter. Interessekonflikter kan også løses gjennom utarbeidelse av forvaltnings- og eventuelt

skjøtselsplaner, eller tilpasninger i måten man utfører et tiltak eller istandsetting på, for eksempel hvilke tider på året dette gjennomføres. Slike tilpasninger bør gjøres så langt det er mulig i saker hvor ulike verdier står imot hverandre.

Vurdering av søknader og klager

Det vil ofte være behov for å innhente faglige råd fra regional kulturminneforvaltning i saker som gjelder kulturminner. Både fordi kulturminnene faglig og juridisk hører inn under kulturminneforvaltningens ansvarsområde og fordi det ofte er behov for kulturminnekunnskap.

Forvaltningsplanen kan gi retningslinjer om hvordan saker som berører freda og verneverdige kulturminner skal behandles før vedtak treffes.

Alle saker som gjelder freda og verneverdige kulturminner skal forelegges regional kulturminneforvaltning før vedtak treffes etter verneforskriften. For freda kulturminner skal kulturminneforvaltningen avgjøre søknader om tiltak som krever dispensasjon etter kulturminneloven før behandling etter verneforskriften. For verneverdige kulturminner skal forvaltningsmyndigheten legge stor vekt på kulturminneforvaltningens faglige vurdering før vedtak treffes. Det samme gjelder søknader om tiltak på bygninger som er eldre en 1850.

Dersom tiltaket også krever tillatelse etter *plan- og bygningsloven*, er det vanligvis hensiktsmessig at saken behandles etter verneforskriften og kulturminneloven først. Dette er også hovedregelen etter naturmangfoldloven § 48 når det gjelder verneforskriften, jf. ovenfor. Det er tiltakshaver som er ansvarlig for å innhente nødvendige tillatelser, men de ulike forvaltningsmyndighetene bør bistå i å opplyse om søknadsbehandlingen og oversende søknader til øvrige myndigheter. Det bør opprettes kontakt mellom de ulike myndighetene i forkant av behandlingen ettersom det kan være behov for å avklare saksbehandlingsspørsmål. Uansett bør det være *egne saksbehandlingsrutiner for automatisk freda, vedtaksfreda, verneverdige og andre kulturminner i forvaltningsplanen*.

Riving og nybygg av kulturminner fra nyere tid

Mange verneforskrifter har et forbud mot endring eller fjerning av kulturminner. Dette kan gjelde

bygninger, steingjerder, fløtningsdammer, vannrenner, stakketufter, bruer/klopper osv. Søknader om dispensasjon fra slike bestemmelser er vanlige i verneområdene. Begrunnelse for en søknad om riving kan være at eksisterende bygning er falleferdig og krevende å reparere. Det kan også være ønske om ny plassering av en bygning.

Bygninger vurdert som verneverdige, bør ivaretas gjennom istandsetting og vedlikehold. Tiltakshaver kan likevel ønske å rive en bygning og oppføre et nybygg. Dersom bygningen er registrert som verneverdig eller verneområdeforvalter gjør en skjønnsmessig vurdering av at den kan være verneverdig, skal saken forelegges regional kulturminneforvaltning for uttalelse før søknad om riving behandles. Uttalelsen fra regional kulturminneforvaltning skal inneholde begrunnelse av verneverdien. Gjenbruk er ønskelig der det er mulig, både fordi kulturminner ivaretas og fordi dette er bærekraftig ressursbruk. Kulturminneforvaltningen kan gi råd om endringer og tilpasninger for at bygningen fortsatt skal kunne brukes.

I en del saker får en bygge nytt på vilkår om at eksisterende bygning rives. Det finnes eksempler på at tiltakshaver etter at ny bygning er oppført, likevel søker om å få beholde den gamle bygningen.

I slike saker kan kulturminnehensyn bli brukt som begrunnelse for at eksisterende bygning skal bestå. Miljødirektoratet fører en streng praksis mht. at slike opprinnelige vilkår skal følges, og det er derfor viktig at kulturminneverdien av bygningen blir tilstrekkelig vurdert når søknad om riving og nybygg behandles første gang.

Verneforskriftene har forbud mot oppføring av nye bygninger og det er derfor lite aktuelt å tillate nybygg i verneområdene dersom nybygg ikke skal være til erstatning for en revet bygning. I landskapsvernområder kan det imidlertid gis dispensasjon til nye bygninger til nærmere bestemte formål, oftest i forbindelse med jord- og skogbruksnæring.

Endring av kulturminner fra nyere tid

Forvaltningsplanen bør omtale hvilke tiltak på verneverdige bygninger som krever søknad om tillatelse etter verneforskriften. Som hovedregel bør lokal tradisjonell byggeskikk (se vedlegg 2) være retningsgivende for endringer av verneverdige bygninger. Lokal byggeskikk varierer fra landsdel til landsdel og fra kyst til innland. Det er utarbeidet mange gode veiledere – se eksempler på neste side.

Istandsatte steinsel på Ålrekstølen i Stølshemen landskapsvernområde. Foto: Anbjørg Nornes

Huskeliste for hva som bør vurderes ved endring av verneverdige bygninger i tråd med tradisjonell byggeskikk. Dette er ikke absolutte krav, men må vurderes fra sak til sak:

- Samme skala, samme type volumer
- Samme type konstruksjoner og teknikker
- Samme type materialer og farger
- Samme type bygningsdetaljer på vinduer og listverk
- Ved bruk av solcellepanel: En bør finne løsninger hvor disse plasseres på steder de er lite dominerende

Bruksendring av en bygning

Bruksendring er sjelden søknadspliktig etter verneforskriften, men utvendig endring av bygningene som følge av endret bruk, vil ofte være det (se over). Slike saker må dessuten behandles som byggesaker etter plan- og bygningsloven (se kapittel 4.2). Det er ofte et ønske fra eier om at mindre bygningsmessige endringer skal kunne tillates for annen bruk. En vanlig bruksendring i verneområder er at setrer, driftsbygninger og båtnaust tas i bruk som hytter. Der de fortsatt tilhører et gårdsbruk kan eier bruke setrene som hytte. Dette krever ingen tillatelse etter plan- og bygningsloven, men driftsbygninger som uthus, båtnaust etc. krever søknad om bruksendring. Dersom saken gjelder fradeling er dette søknadspliktig etter samme lov. Fradeling er ikke søknadspliktig etter verneforskriften.

Bygging på gamle grunnmurer

Verneforskriften har forbud mot oppføring av nye bygninger i verneområdene. Likevel vil det i noen tilfeller være ønsket om bygging på eksisterende murer. Gamle murer hvor tak og vegger er borte kan være verneverdige kulturminner. Normalt gis det ikke tillatelse til å bygge på verneverdige gamle murer. Fra et kulturminnefaglig ståsted kan imidlertid slik gjenoppbygging være ønskelig, hvis bygget er en rekonstruksjon av tidligere bygning som er representativ for området. Dokumentasjon av opprinnelig vegg høyde og takvinkel er viktig der man skal vurdere gjenoppbygging. Tillatelse til slik rekonstruksjon av bygning forutsetter at verneforskriften har hjemmel for å kunne gi tillatelse til gjenoppbygging.

I forvaltningsplan for Forollhogna nasjonalpark vises det til byggeskikkveiledere der mye god informasjon er samlet:

http://nasjonalparkstyre.no/Documents/Forollhogna_dok/Veiledere%20for%20byggeskikk.pdf

Nettstedet Bygg og bevar har gode råd om bygningsvern, samt en nasjonal oversikt over byggeskikkveiledere:

www.byggogbevar.no

<http://www.byggogbevar.no/byggeskikk/norge-rundt-veiledere.aspx>

Riksantikvaren har råd og bygningsvern på sine nettsider:

http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Veiledning/For_eiere_av_fredete_bygg_og_anlegg/Rad_om_bygningsvern/

I tillegg har fylkeskommunene og Sametinget veiledning på sine nettsider. Her er noen eksempler:

Vestfold: <http://www.vfk.no/Tema-og-tjenester/Kulturarv/Rad-og-regler1/Hva-er-riktig-stil/>

Oppland: <http://www.oppland.no/Fag-og-tjenester/Kulturarv/Bygningsvern/Bygningsvernradgivning/>

Sametinget: <http://www.sametinget.no/Miljoe-areal-og-kulturvern/Samisk-bygningsvern>

Aust-Agder, Vest-Agder og Telemark: <http://www.vaf.no/media/2616178/restaurering-av-eldre-trehus.pdf>

Gamle stier/ferdselsveier

I forbindelse med besøksforvaltning i nasjonalparker og landskapsvernområder kan det for noen verneområder være aktuelt å kartlegge gamle stier/ferdselsveier, samt vurdere istandsetting for fortsatt/ny bruk. Istandsetting av en sti er søknadspliktig etter verneforskriften. Vedlikehold av sti, dvs. å holde en eksisterende sti ved like med samme standard, er vanligvis tillatt uten søknad.

For å unngå konflikt mellom kulturhistorisk verdi og ferdsel/slitasje, må dette arbeidet gjennomføres i samarbeid med regionale kulturminneforvaltning og eventuelt grunneier.

HISTORISKE VANDRERUTER

Den norske turistforening (DNT) og Riksantikvaren samarbeider om tilrettelegging og informasjon om kulturminner langs historiske ferdselsveier. Mange samarbeidspartnere deltar, som SNO, regional kulturminneforvaltning, frivillige organisasjoner og aktuelle kommuner. Ti ruter vil bli presentert på Ut.no. De vil være en del av DNT sitt ordinære rutenett med særlig vekt på kulturhistorien, med informasjon hentet fra Kulturminnesøk og Digitalt fortalt. Alle rutene blir presentert på lokalhistoriewiki.no. Rutene blir mulig å laste ned på app og nett.

Eksempler er Telegrafruta i Saltdalen, etablert for trekking av telegraflinja nordover på 1860-tallet, den gamle ferdselsveien Kamperhamrane fra Stryn til Skjåk, den samiske handelsveien Enarestien i Finnmark og Brudlerutene i Vest-Agder, som viser tradisjonen med steinbæring som styrkeprøve.

Hytte bygd ut med utgangspunkt i gammel steinbu.
Hardangervidda nasjonalpark.
Foto: Arve Kjersheim, Riksantikvaren

Vitenskapelige undersøkelser/forskning

Det kan være aktuelt å undersøke automatisk freda kulturminner i verneområder – fra mindre undersøkelser til full utgravning. I slike tilfeller må tillatelse innhentes både fra forvaltningsmyndigheten og kulturminneforvaltningen.

Metallsøking

Metallsøking er en hobby som blir mer og mer populær. Utstyret er blitt billigere, bedre og mer tilgjengelig. Dette kan på den ene siden fremme historieinteressen blant folk, på den andre siden kan kulturminneverdier gå tapt. På eller i nærheten av automatisk freda kulturminner er slik virksomhet ikke tillatt etter kulturminneloven. Temaet kan med fordel omtales i forvaltningsplanen. Det finnes i dag ikke noe generelt formelt forbud mot metallsøking.

Setervoller er populære områder for metallsøking og ved positive utslag graves det gjerne i bakken. Graving er som hovedregel forbudt i verneområdene.

Dykkevirksomhet

Norge er blant landene i Europa som har de mest liberale bestemmelsene om dykking på historiske vrak. De siste åra har det vært en økt tilstrømning av både utenlandske og norske dykkere som ønsker å dykke uten guide på skipsvrak. Dette kan ha både positive og negative effekter. Det er ikke lov å ta med seg, eller flytte på, gjenstander fra skipsvrak som er eldre enn hundre år. Mange skipsvrak som ikke er vernet gjennom lov er utsatt for suvenirplukking. Dette

Et eksempel på tilrettelegging for dykkere er prosjektet Nordic Blue Park, hvor Norsk Maritimt Museum har laget en undervannsti med skilter for dykkere rundt vraket av "Lossen" i Ytre Hvaler nasjonalpark. Her kan dykkere ta seg ned og lese om skipet, vern av kulturminner samt få et innblikk i dyre- og plantelivet i sjøen.¹⁵

reduserer dykkeopplevelsen for dykkere som kommer senere. Kulturminner under vann er en ressurs som gir kunnskap og interessante opplevelser. Samtidig kan kulturminner skades av dykkervirksomheten der særlig sårbare lokaliteter er utsatt.

Selv i verneområder kan mindre inngrep eller tiltak, som økt trafikk av fritidsbåter og bruk av uthavner og naturhavner, skade kulturlag i sjøbunnen. Særlig gjelder dette ved ankring og som følge av erosjon fra propell.

6.3 Ansvar for og hjemmel til skjøtsel og istandsetting

I denne veilederen brukes ordet «istandsetting» om det som ofte i verneforskrifter og forvaltningsplaner i naturforvaltningen kalles «restaurering». Det er fordi «restaurering» har en annen faglig betydning i kulturminneforvaltningen, se vedlegg 2.

I mange verneområder er skjøtsel av kulturminner søknadspliktig etter verneforskriften. Dette for å sikre at det ikke gjennomføres skjøtsel som strider mot verneformålet. Forvaltningsmyndigheten må også påse at skjøtselen gjennomføres med slike metoder at det ikke skader naturmiljøet (naturmangfoldloven § 12) og kulturminneverdiene.

I *nasjonalparkene* er det bestemmelser om istandsetting, vedlikehold og skjøtsel av kulturminner og dette er som hovedregel søknadspliktige tiltak. I en del *landskapsvernområder* er det adgang til

istandsetting og vedlikehold av kulturminner uten søknad. I *naturreservatene* er vedlikehold, istandsetting og skjøtsel av kulturminner som hovedregel søknadspliktig. I enkelte tilfeller kan skjøtsel av kulturminner være direkte tillatt, eller i tråd med retningslinjer gitt i forvaltningsplanen. Et eksempel er Sølendet naturreservat, der vedlikehold av slåtteeuer, løer og stakkestenger inngår i forvaltningsplanen.

Skjøtsel og vedlikehold av kulturminner skal skje etter kulturminnefaglige retningslinjer.

- Skjøtsel av *automatisk freda kulturminner* kan bare skje i samarbeid med og evt etter tillatelse fra regional kulturminneforvaltning (kulturminneloven § 11 a, som gir kulturminneforvaltningen hjemmel til å skjømte slike kulturminner).
- Istandsetting av *vedtaksfreda kulturminner* krever tillatelse fra kulturminneforvaltningen. Ordinært vedlikehold krever ikke tillatelse.
- For *verneverdige kulturminner* må kontakt med kulturminneforvaltningen vurderes fra sak til sak. Vanlig vedlikehold krever ikke tillatelse. Forvaltningsplanen bør inneholde retningslinjer for dette, for eksempel at istandsetting og vedlikehold av bygninger skal gjøres i tråd med lokal tradisjonell byggeskikk.

Dersom grunneier eller andre ønsker å gjennomføre skjøtselstiltak, må en altså først vurdere om dette er søknadspliktig etter verneforskriften og kulturminneloven. Forvaltningsmyndigheten må under behandlingen av søknaden vurdere om skjøtsel kan skade natur- eller kulturminneverdier.

Istandsetting versus vedlikehold

Det går en grense mellom nye tiltak og istandsetting på den ene siden og vanlig vedlikehold på den andre siden. Denne grensen må vurderes konkret i hver enkelt sak, men kan gjerne drøftes generelt i forvaltningsplanen. For bygninger regnes vedlikehold som rutinemessig arbeid for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje, altså maling og mindre reparasjoner. Istandsetting innebærer vesentlige reparasjoner, for eksempel ved større utskiftinger av bygningsdeler og overflater. Istandsetting vil normalt være søknadspliktig, mens vanlig vedlikehold er tillatt uten søknad.

¹⁶http://www.marmuseum.no/no/arkeologi/arkeologiske_prosjekter/prosjektarkiv_2009-2012/Skilting+under+vann+-+vraket+%22Lossen%22+i+Ytre+Hvaler+Nasjonalpark.d25-SwJvS0t.ips

Istandsatt tobakkshus på Styvi i Nærøyfjorden landskapsvernområde. Det meste av tømmeret ble gjenbrukt. Foto: Anbjørg Nornes

Forvaltningsplanen for Blåfjella-Skjækerfjella skiller mellom vedlikehold av bygninger (i samsvar med tradisjonell byggeskikk) og restaurering (istandsetting) – det siste må man søke om tillatelse til:

Vedlikeholde bygninger i samsvar med tradisjonell byggeskikk:

Med vedlikehold menes med jevne mellomrom behov for å foreta utskiftninger på grunn av slitasje, vær og vind og andre påførte skader. Vedlikeholdet skal ikke føre til endring i byggets størrelse eller fasade. At vedlikeholdet skal være i tradisjonell byggeskikk vil si at materialvalg, vinduer, piper, fargesetting etc. følger det som er tradisjonen for området.

Restaurering (istandsetting) og rekonstruksjon – se eksempel fra dette området under kapittel 6.1.

Motstridende vernehensyn ved skjøtsel

Det kan forekomme at ønsket skjøtsel av naturmangfold kan komme i konflikt med bevaring av et kulturminne. Et eksempel er restaurering av våtmarker, der arbeidet kan ødelegge viktige «arkiv» om forhistorisk og historisk tid, fordi våtmarker kan inneholde fysiske strukturer (båter, kavlebruer, fundamenter osv.), gjenstander og sedimenter. Men som oftest vil skjøtsel av naturverdier gå hånd i hånd med ivaretagelse av kulturminner, for eksempel samkjørt skjøtsel av slåttenger og tilhørende utløer.

Forvaltningens skjøtsel

Naturmangfoldloven § 47 gir forvaltningsmyndigheten adgang til å foreta skjøtsel av verneområder. Skjøtsel kan omfatte tiltak for å opprettholde eller oppnå den natur- eller kulturtilstanden som er formålet med vernet. Med kulturtilstand siktes særlig til opprettholdelse av kulturbetingede naturverdier. Bestemmelsen gir også forvaltningsmyndigheten adgang til skjøtsel av kulturminner i verneområder dersom kulturminner er en del av formålet med vernet. Skjøtsel som omfattes av § 47 kan gjennomføres

uten samtykke fra grunneier/eier og uten at det fattes vedtak etter verneforskriften. Grunneier skal likevel varsles om skjøtselen og om mulig kan det være aktuelt å inngå avtale med grunneier om å gjennomføre skjøtselstiltak. Det forutsetter at grunneier har nødvendig kompetanse til å kunne gjennomføre skjøtselstiltaket. Dersom skjøtselen medfører inngrep i freda kulturminner, kreves tillatelse fra kulturminneforvaltning.

Dersom kulturminneforvaltningen ønsker å gjennomføre skjøtsel på eget initiativ, må det sendes søknad om dette til forvaltningsmyndigheten. Grunneier må ifølge kulturminneloven varsles, ved skjøtsel av freda kulturminner.

Finansiering av skjøtsel

Det er liten tradisjon for samfinansiering av skjøtsel i verneområdene mellom natur- og kulturminneforvaltning. Dette er likevel ønskelig og krever nært samarbeid mellom alle aktører. Som nevnt (kapittel 2.3) kan SNO bidra med egen arbeidsinnsats.

Riksantikvarens midler til skjøtsel av automatisk freda kulturminner er bundet opp i konkrete bevarings-

programmer. Målet for BARK¹⁶, bevaringsprogrammet for utvalgte arkeologiske kulturminner, er at et representativt utvalg arkeologiske kulturminner og kulturmiljø skal sikres gjennom langsiktig skjøtsel og bli gjort tilgjengelige for publikum innen 2020. Med god planlegging og nært samarbeid kan midler fra disse bevaringsprogrammene samfinansiere skjøtsel av kulturminner i verneområder. Tilsvarende skal bevaringsprogrammet for bergkunst, BERG¹⁷, sikre og skjøtte bergkunst for langsiktig bevaring med tilrettelegging for publikum. Eksempler på iverksatte bevarings- og skjøtselstiltak i verneområder er helle-ristninger i Vingen landskapsvernområde og i Dalbo naturreservat/Kolsås-Dælivann landskapsvernområde, bergkunst og samiske kulturminner i Reisa nasjonalpark samt tilrettelegging i Mimisbrunnr klimapark 2469 i Jotunheimen nasjonalpark.

Regional kulturminneforvaltning har egne midler som kan brukes til istandsetting og skjøtsel av kulturminner. Størrelsen på midlene varierer. Et eksempel er Hordaland fylkeskommune som på 1990-tallet bidro til istandsetting av bygninger på flere setre i Hardangervidda nasjonalpark.

Den fredete Grevestuen på øya Mellom-Bolærene i Færder nasjonalpark er kanskje landets eldste fritidsbolig, reist av grev Peder Anker Wedel Jarlsberg rundt år 1840. Foreningen Mellom-Bolærens Venner skjøtter hus og landskap. Foto: Lars Wilhelm Solheim, Vestfold fylkeskommune

Tømmerrenna mellom Feragen og Langtjønnå i Langtjønnå landskapsvernområde. Renna har råteskader og trenger istandsetting. Foto: Jan Erik Andersen

¹⁷<http://www.riksantikvaren.no/?module=Articles;action=Article.publicShow;ID=131668>

¹⁸http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Prosjekter/Bevaringsprogrammene/Arkeologiske_kulturminner/

Geiteflokk beiter i Melhus heimstølsområde i Undredal.
Foto: Undredal Stølsysteri

*Norsk kulturminnefond*¹⁸ er en meget aktuell finansieringskilde til istandsetting av kulturminner fra nyere tid, rettet mot private eiere, ideelle organisasjoner, stiftelser og foreninger. Kommuner kan søke for egne eide kulturminner. Det er eksempelvis gitt støtte fra Kulturminnefondet til bygninger i følgende landskapsvernområder: Nærøyfjorden, Geiranger-Herdalen, Langtjønna, Finndalen og Grimsdalen. Også andre sektorer kan bidra i slike spleiselag, for eksempel Kystverket som ansvarlig blant annet for freda fyrstasjoner, eller landbruksforvaltningen, som har tilskuddsmidler til natur- og kulturminneverdier. Forøvrig kan Sparebankstiftelsene også være aktuelle å søke midler hos når det gjelder temaene Kulturminner og historie, samt Friluftsliv og naturkunnskap.

Miljødirektoratet har en budsjettpost i statsbudsjettet for tiltak i verneområder. I hovedsak blir midlene bevilget til ivaretagelse av naturmangfoldet og tilrettelegging i verneområdene. Midlene kan også benyttes til tiltak rettet mot verdifulle kulturmiljø og kulturlandskap. Midlene kan blant annet brukes til skjøtsel der dette er en del av verneformålet.

Klima- og Miljødepartementet utgir årlig et *rundskriv med oversikt over tilskuddsordninger* for naturforvaltning, friluftsliv, kulturminnevern, forurensing m.m.¹⁹

Både i kulturminne- og naturforvaltningen pågår en satsing på *verdiskaping*. Slike midler kan også være aktuelle i en samfinansiering om skjøtsel i verneområdene.

6.4 Klimaendring

Klimaendringene gir økte påkjenninger på kulturminner og -miljøer. Varmere og fuktigere vær vil gi raskere nedbrytning, og vi kan forvente flere akutte skader. Gjengroingen vil øke. Tilsyn og vedlikehold blir viktigere enn før. Forebyggende tiltak for å unngå skader etter ras og flom vil bli mer aktuelle. Det vil være behov for bedre tilsyn og det bør utarbeides gode rutiner for å følge opp sikringsarbeid og reparasjonsarbeider i forbindelse med skader.

Eksempel på skader pga ras som er utløst av mye nedbør. Den gamle veien i Undredal har rast ut i et parti.

Foto Marte Boro, Riksantikvaren

¹⁸<http://www.kulturminnefondet.no/>

²⁰<https://www.regjeringen.no/nb/dokumenter/T-1-14-Tilskottsordningar-for-2015/id2342466/>

6.5 Informasjon, formidling og tilrettelegging

God kunnskap om kulturminner vil styrke en kunnskapsbasert og strategisk besøksforvaltning. Slik kunnskap gir grunnlag for formidling og informasjon, kanalisering av ferdsel og tilrettelegging for raste- og teltplasser. Dette gjelder både planlegging av nye tiltak, og vedlikehold av etablerte tilretteleggingstiltak. Forvaltningsmyndigheten har ansvar for besøksforvaltningen. Når kulturminner inngår i arbeidet, bør dette gjøres i samarbeid med regional kulturminneforvaltning.

For å unngå at ferdsel og turisme fører til skade på sårbare kulturminner, er det viktig at forvaltningsmyndigheten gir nødvendig informasjon til almenheten om dette.

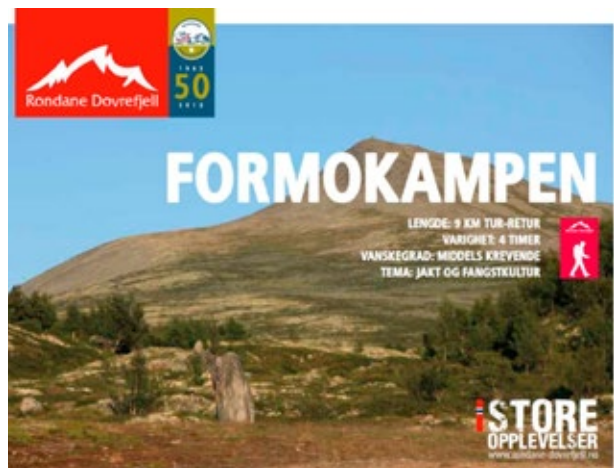
Det er etablert naturinformasjonssentre landet rundt. Alle disse formidler kunnskap om kulturminner og menneskers bruk av områdene. Det er også et nært samarbeid mellom mange av naturinformasjonssentrene og ulike museer. Kulturhistoriske, naturhistoriske, arkeologiske, marinarkeologiske museer representerer gode og kompetente fagmiljøer som verneområdeforvaltningen kan samarbeide med. Enkelte steder er naturinformasjonssenteret samlokalisert med et museum, for eksempel Fjellmuseet i Lom i Oppland, og Halti nasjonalpark- og kvenkultursenter på Storslett i Troms.

Informasjonsdag i Sølenet naturreservat i regi av NTNU Vitenskapsmuseet. Lør og slåtdebuer i reservatet holdes i hevd ved skjøtsel
Foto: Jan Erik Andersen

Merking av Pilegrimsleden i Dovre nasjonalpark.
Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

Eksempel på formidling av kulturhistorie i verneområdene: Brosjyre om jakt- og fangstkultur på Formokampen, Rondane nasjonalpark.

Vedlegg

1 Kulturminnetyper i verneområder

Det følgende er eksempler på noen vanlige typer kulturminner som vi finner i verneområdene.

Ferdsel

Generell ferdsel, seterdrift og annen utmarksbruk, handel, posttransport og friluftsliv gjenspeiles i *gamle stier* og *veifar*, *seterveier*, *skogsveier*, *kløvstier*, *drifteveier* og *tidlige bilveier*. *Klopper*, *vad*, *bruer* og *oppmuringer/forbygninger*, samt *varder* og *merkestein* finnes i tilknytning til stiene og veiene. Vann og elveløp har også vært viktige for ferdselen.

Gammel utliggerbru i Visdalen, nær Jotunheimen nasjonalpark.
Foto: Arve Kjerseim, Riksantikvaren

Sommerfjøs i nasjonalt verdifullt kulturlandskap på Dyrøy, Helgelandskysten. Foto: Elin Dalen, Riksantikvaren

Spør etter ferdsel til vanns kan blant annet ses som *naust* og *nausttuffer*, *båtopptrekk* og *landingsplasser*.

Graver og kirkegårder

Synlige gravplasser finnes fra hele historien, med forhistoriske *gravrøyser*, *gravhauger*, *flatmarksgraver* som de eldste. *Samiske gravsteder*, gjerne knyttet til steinurer og markante naturformasjoner, finnes fra alle tidsepoker. Fra middelalder og framover finnes *kirkegårder*, *nedlagte kirkegårder* og spor etter slike.

Gårdsbosetting

Gårdsbruk med tilhørende bebyggelse (i og utenfor tunet) finnes over hele landet. Jordbruk har gjerne blitt kombinert med andre næringer, som fiske, skogbruk, håndverk m.m. Stedsnavn gir ofte en pekepinn om bosettingens alder. I utmarksområder kan en også finne spor etter tidligere fast bosetting, for eksempel *ødegårder fra middelalderen*. En annen type er *tidligere*

Gravrøys på Skasenden, Åsnes Finnskog. Foto: Ingunn Holm

Naust i Berge landskapsvernområde ved Hardangerfjorden.
Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

Kvernsteiner på sjøbunnen. Kvernsteinene kommer fra steinbruddene i Hyllestad i Sogn. Steinene ligger på havbunnen utenfor Rogalandskysten, etter forlis.
Foto: Kim Søderstrøm, Riksantikvaren

Automatisk freda heller ved Stegaros i Tinn.
Foto: Kristine Johansen, Riksantikvaren

husmannsplasser og *tufter* etter slike. Ofte er det bare brennensesler, bærbusker eller hagevekster som avslører tidligere bosetning.

Høsting av fôr

Slåttenger, slåttemyrer, lauvingstrær, slåttebuer, utløer og *stakketufter* er kulturminner fra utmarksslått og annen høsting.

Jakt, fangst og fiske

Kulturminner knyttet til jakt, fangst og fiske finner vi fra steinalder, da dette var hovednæringen, fra samisk veidekultur og fra seinere perioder som del av jordbruks- og reindriftsbefolkningens «mangesysleri». De siste 200 årene er jakt og fiske også blitt viktig for turisme og rekreasjon. Eksempler på kulturminner fra jakt, fangst og fiske er *fangstanlegg, bogastiller,*

fangstgroper, ledegjerder, boplasser, huler, hellere, naust, jakt- og fiskebuer.

Kulturminner under vann

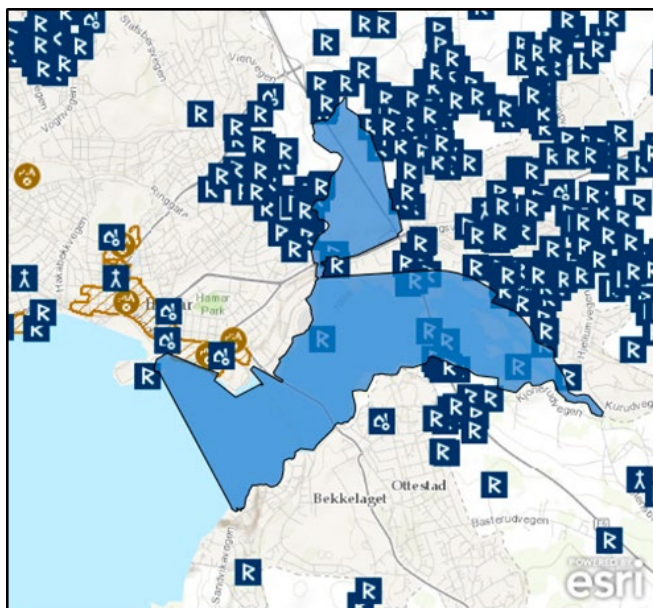
Under vann finner vi *skipsvrak* og *last* og *rester* av slike, *forlisområder, ballastrøyser* (forekommer også over vann). Havneområder har *kulturlag* med avsetninger av mange slags gjenstandsmateriale, avfall, ballast og lignende som er kastet og mistet i sjøen.

Kystkultur

Vanlige kulturminner langs kysten er *fyrstasjoner, sjømerker* og *kompassroser, havner* og *uthavner, øygårdsbruk, fiskevær, rorbuer, anlegg knyttet til fiskerinæring* og *krigsminner*. For både navigasjon og fiske har også *stedsnavn* og *med* (siktemerker) vært livsviktige for å overleve langs kysten.

Fangstgrop slik den framstår i terrenget og rekonstruert. Foto: Line Bårdseng, Riksantikvaren og NIKU

Kart over Åkersvika naturreservat (markert med blått) og med registrerte kulturminner. Gjengrodd gravhaug på Elvsholmen i Åkersvika naturreservat. Foto: Egil Brodshaug

Reindrift

Samisk reindrift har etterlatt seg kulturminner som *ledegjerder av stein og torv, ildsteder, teltringer, gammer og gammetufter, teltboplasser, gjerdeplasser, gjeddi (melke- og gjerdeplass for rein), forrådsgrøper og -hus og sennegressteder.*

Religion og folketro

Kulturminner med opphav i religion og folketro kan både være formet av mennesker og være naturlige formasjoner som har forestillinger knyttet til seg. Eksempler er *bergkunst (helleristninger, hellemalinger, skålgropsteiner), varp, samiske offersteder, hellige kilder og trær, hellige fjell og innsjøer* og andre steder det er knyttet *historie, tro eller tradisjon* til. Trær med spor etter styving har for eksempel gitt opphav til historier om tusser og troll.

Setring/støling

Seterbruk har vært sentralt i den norske utmarksbruken og «basen» for beite- og høstingsbruket. Kulturminner er *seterbu/sel, fjøs, løe, tufter, setervoll* og ulike typer *gjerder* og *kveer*.

Skogbruk

Typiske kulturminner i skog er *fløtingsanlegg (dammer, renner, kanaler, forbygninger osv.)* og *koier* etter tømmerdrifta.

Turisme og friluftsliv

Kulturminner knyttet til tidlig turisme og friluftsliv kan være *turisthytter, skystasjoner, hoteller, pensjonater og hytter*, men også *rydda flater* og *åpne plasser* etter telting og lettere overnatting – i skog, fjell og langs kysten.

Utmarksbruk

Ressursene i utmarka har hatt en variert og mangfoldig utnyttning. Eksempler på kulturminner er *kull- og tjæremiler, steinbrudd, torvtak, jernvinneplasser, isdammer, gruver* og *bergverk*.

Boka **Kulturminner i Norge. Spor etter mennesker gjennom 10 000 år** av Harald Jacobsen og Jørn-R. Follum (Tun Forlag 2008, nytt opplag Vigmostad og Bjørke 2014) inneholder oversikter over ulike kulturminnetyper i skog, fjell og utmark, med beskrivelse og utbredelse i Norge²⁰. Ytterligere kunnskap og opplysninger om kulturminnetyper i ditt område vil kunne innhentes hos regional kulturminneforvaltning.

²¹<http://www.vigmostadbjorke.no/?isbn=978-82-529-3168-6>

Allmannsrøysa (Varpet) ligger langs Kongeveien og Pilegrimsleden over Dovre. Gjennom århundrene har folk kastet en stein på røysa når de gikk forbi. Slike kast eller varp finnes langs gamle ferdselsveier, og kan ha opphav i ulike hendelser eller forestillinger.

Foto: Ragnhild Hoel, Riksantikvaren

2 Noen ord og begreper

Arkeologiske kulturminner

Arkeologiske kulturminner er fysiske spor og levninger etter tidligere tiders liv og virksomhet, der *utgravning* og *dokumentasjon* utgjør hovedmetoder og -kilder til vår kunnskap om og opplevelse av fortidens samfunn. En skiller gjerne mellom *førreformatoriske* og *etterreformatoriske* arkeologiske kulturminner. Det er de førstnevnte som har fått mest oppmerksomhet i forvaltningen, fordi de er automatisk freda. Se Riksantikvarens veileder i forvaltning arkeologiske kulturminner²¹ og rapporten *Kulturminner i ferskvann*²².

Biologiske kulturminner/kulturbetinget biologi

Kulturbetingete naturtyper som slåttemark, beitemark, kystlynghei og høstingsskog og gamle, bevaringsverdige husdyrraser har verdi både for kulturhistorie og naturmangfold. Som vi så av definisjonen i kulturminneloven, regnes disse som kulturminner. Det er imidlertid naturforvaltningen v/Miljødirektoratet (kulturbetingete naturtyper) og landbruksforvaltningen v/Norsk institutt for biøkonomi (gamle husdyrraser) som tar det konkrete forvaltningsansvaret. Kulturminneforvaltningen

v/Riksantikvarens rolle er å bistå med argumenter og støtte opp under arbeidet. For eksempel er Riksantikvaren høringsinstans i forbindelse med utpeking av kulturbetingete *Utvalgte naturtyper* og deltar i Genressursutvalget for husdyr.

Faste kulturminner

Faste kulturminner er jord- eller stedfaste kulturminner. Løse gjenstander er som hovedregel deler av et fast kulturminne så lenge de befinner seg i jorda eller under vann. *Løse kulturminner* er kulturminner som er flyttbare.

Immateriell kulturarv - tradisjonskunnskap

Også den immaterielle delen av kulturarven inngår i begrepet kulturminne:

- Hendelser, tro, sagn, fortellinger og tradisjon knyttet til landskapet
- Tradisjonskunnskap - kunnskap og ferdigheter knyttet til naturforhold og lokale ressurser, driftsmåter og håndverksteknikker
- Stedsnavn kan fortelle mye om historisk bruk av et område – for eksempel om jakt og fangst, fiske og sjøfart, jernutvinning, forsanking, seterdrift og skogsdrift

²²http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Veiledning/For_forvaltningen/Arkeologi/Arkeologi_-_veileder/

²³http://www.riksantikvaren.no/Norsk/Fagemner/Forskning_og_utvikling/Prosjekter/filestore/kulturminneriferskvann.pdf

Stedsnavn kan fortelle mye om bruken av et område. Fra *På vandring i fortiden: mennesker og landskap i Gråfjell gjennom 10 000 år*, Norsk institutt for kulturminneforskning, 2003.

Istandsetting, restaurering, skjøtsel og vedlikehold

- *Istandsetting* er reparasjonsarbeid for å bringe en bygning, del av en bygning eller et annet objekt opp på et ordinært vedlikeholds nivå, slik at bare løpende vedlikehold vil være nødvendig senere. En antikvarisk istandsetting innebærer at reparasjonen baseres på bruk av materialer og teknikker tilpasset bygningens eller anleggets egenart.
- *Restaurering* betyr i kulturminneforvaltningen helt eller delvis å tilbakeføre en bygning eller gjenstand til en tidligere tilstand. Ved restaurering må man velge hvilket tidspunkt kulturminnet skal tilbakeføres til. Det kan være slik det var da det ble laget eller oppført, slik det var på et senere tidspunkt eller en kombinasjon av ulike stadier.
- *Skjøtsel* er regelmessige vedlikeholdstiltak, for eksempel vegetasjonsskjøtsel, for å ivareta et

kulturminne og/eller et kulturmiljø. Vedlikehold av eventuelle skilt, stier og ramper inngår også i skjøtelsbegrepet.

- *Vedlikehold* er rutinemessig arbeid for å hindre forfall på grunn av jevn og normal slitasje.

Kulturlag

Kulturlag betyr i arkeologien et jordlag hvor man finner opphopinger av spor etter menneskelig aktivitet. Flere kulturlag kan ligge under hverandre, eller det kan være bare ett dersom det kun var aktivitet i en periode. Når forholdet mellom disse studeres ved en utgravning, kalles profilen med jordlag stratigrafi.

Kulturminner fra nyere tid

Kulturminner fra nyere tid er fra etter 1537 (reformasjonen). Bygningsvernet får mye

oppmerksomhet i forvaltningen, men det er viktig å huske på at nyere tids kulturminner omfatter så mye mer enn hus – for eksempel stier og veifar, steingjerder og fløtningsanlegg, sjømerker og fartøy.

Landskap

Landskapet er en samlebetegnelse på våre utendørs omgivelser, både det naturgitte og det menneskeskapte. Landskapet er formet av samspillet mellom mennesket og naturen. Betegnelsen omfatter alle typer landskap, som for eksempel jordbrukslandskap, industrilandskap, kystlandskap, bylandskap og fjellandskap.

- *Naturlandskap* brukes for å sette søkelyset på landskapsformene og landskapets geologiske og biologiske innhold, ofte i områder der kulturinnslagene er lite synlige.
- *Kulturlandskap* er alt landskap som er påvirket av menneskenes aktivitet gjennom tidene. Begrepet brukes særlig om jordbrukslandskapet.

Minoritetenes kulturminner

Norge vedtok i 1996 å gi fem folkegrupper status som nasjonale minoriteter. I verneområdene vil en kunne finne kulturminner knyttet til flere av disse:

- *Skogfinner* er etterkommere etter innvandrede finner som slo seg ned i skogsområder på Østlandet på 1600-tallet og etablerte jordbruksformen svedjebuk. Typiske kulturminner er lafta bygninger som bolighus og rie (tørkebu for korn), begge med røykovn, samt andre spor i landskapet.
- *Kvener* er folk med finsk bakgrunn som innvandret til Finnmark og Nord-Troms før 1900, med store innvandringsbølger særlig tidlig på 1700-tallet og etter 1850. Det fins en betydelig kvensk bygningsmasse i begge de to fylkene.
- *Romani/tatere* deler etnisk opphav med *romfolket* (trolig fra det nordlige India) og har en tradisjonell livsform som omreisende håndverkere og handelsfolk. Romani/tatere kom til Norge første gang på 1500-tallet. Norske rom nedstammer fra innvandrere fra Øst-Europa som kom på slutten av 1800-tallet. Det er få kjente faste kulturminner etter begge grupper. Romani/tatere reiste både på landeveien og langs kysten i båt. Det finnes huler og hellere i fjell og langs kysten med navn knyttet til taterne og "fantefolket" eller samlingssteder for temporær bosetting med tufter og andre spor. Rom har også hatt faste møteplasser.
- *Jødene* fikk adgang til Norge i 1851, det ble stiftet jødiske menigheter i Oslo i 1892 og i Trondheim i

Skogfinneplassen, husmannsplassen og småbruket Mikkelerud i Akershus, bosatt i alle fall fra 1700-tallet. Skogfinneslekta Savolainen holdt til på Mikkelerud frem til 2008. Plassen har artsrike slåttenger og verdifulle bygninger. Foto: Ragnhild Hoel © Riksantikvaren

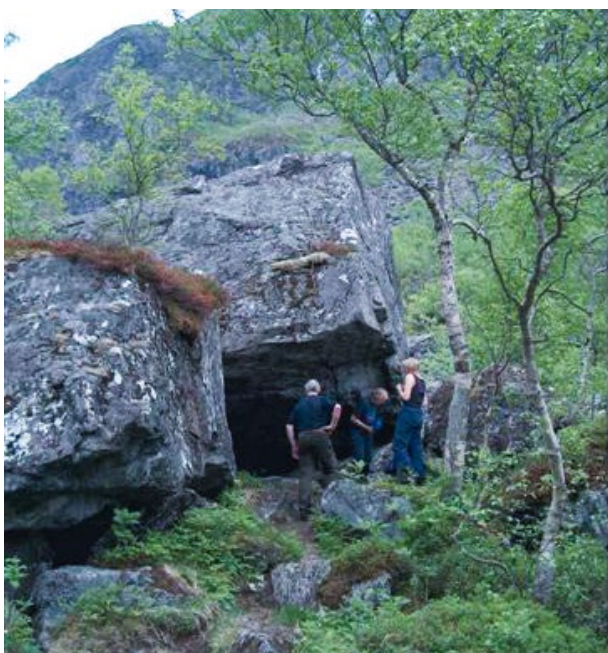
1899. De viktigste kulturminnene er synagogene, men også andre bygninger, særlig knyttet til butikk og handel, vitner om jødisk liv i Norge. I grense- traktene kan man finne spor og minner knyttet til flyktningtransport og grenselosvirksomhet fra annen verdenskrig.

Registrering og kartlegging

- *Registrering* omfatter både kartlegging og dokumentasjon av kulturminner.
- *Kartlegging* er stedfesting av kulturminner.
- *Dokumentasjon* er å samle inn kunnskap om kulturminner.

Samiske kulturminner

Samene har som urfolk en særskilt stilling. I jernalder og tidlig middelalder levde samene i hovedsak i fangstsamfunn. Fra seinmiddelalder og framover utviklet de ulike næringstilpasninger – tamreindrift med sesongvise flyttinger, sjøsamisk, elvesamisk og markesamisk jordbruk og bosetting, fiske i kombinasjon med fehold osv.

Fantesteinen på Sognefjellsveiens høyeste punkt. Steinen var tilholdssted for romani/tatere som tok den strabasjose turen over fjellet. Foto: Foreningen Romanifolkets Kystkultur

Kulturminner defineres som samiske hvis de er knyttet til levende eller nedtegnede samisk tradisjon eller faglig kunnskap som bekrefter tilknytning til samisk historie og forhistorie. Bygninger defineres som samiske ut fra bestemte kriterier²³.

Inntil nylig regnet en med at det finnes samiske kulturminner i de fleste verneområder fra Femundsmarka nasjonalpark og nordover. Ny kunnskap – blant annet funn av samiske teltringer og ildsteder ved Aursjøen på grensen mellom Oppland og Møre og Romsdal, gammetuft på Rennsenn i Valdres, mulige samiske tufter i Hallingdal og en mulig offerplass i Lom i Reinheimen – gjør at en må regne med at det kan ha vært samisk bruk i vikingtid og middelalder i mange av fjellområdene i Sør-Norge. En kjenner dessuten til at det i perioder på slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet også var samisk reindrift i sørnorske områder.

Vern og forvaltning av samiske kulturminner er en viktig del av Sametingets virkeområde. Samiske

Historiker Einar Niemi er særlig kjent for sin innsats innenfor minoritetshistorie og etnisk historie. Her ved det samiske offerstedet Grythaugen i Varangerhalvøya nasjonalpark. Foto: Erik Ydse

²⁴Her finnes mer informasjon om samisk bygningsvern og automatisk freda samiske bygninger: <http://www.sametinget.no/Miljoe-areal-og-kulturvern/Samisk-bygningsvern> <http://www.sametinget.no/Miljoe-areal-og-kulturvern/Samisk-bygningsvern/Orientering-om-automatisk-freda-samiske-bygninger>

Telemarksfe i seterlandskapet i Finndalen landskapsvernområde. Foto: Oskar Puschmann

kulturminner danner grunnlag for samisk historie. De formidler kunnskap om livsvilkår, overlevelsstrategier, ressursbruk, trosforestillinger og tilpassinger til landskapet. Deler av denne kunnskapen er fortsatt i aktiv bruk i samiske samfunn, parallelt med nyere kunnskap og holdninger. Samiske kulturminner er også en viktig del av samisk identitet. Kulturarven er ofte basis for samisk symbolbruk, og kulturlandskap og tilhørighet er sterkt knyttet sammen.

SEFRAK

SEFRAK (SEkretariatet For Registrering Av faste Kulturminner i Norge) er et landsdekkende register over eldre bygninger og andre kulturminner. Registreringen ble gjennomført som feltarbeid 1975–1995. I Finnmark og andre deler av Nord-Norge ble bygninger bygd før 1945 registrert, for resten av landet er det i hovedsak registrert bygninger bygd før 1900. SEFRAK-registreringene inngår i Matrikkelen som alle kommuner har tilgang til. På tross av at SEFRAK-registreringene ikke er ajourført og ikke inneholder verdivurderinger, representerer disse dataene den mest omfattende kulturminnedatabasen over nyere tids kulturminner som er tilgjengelig for alle kommuner. Dette registeret utgjør i dag den eneste landsdekkende oversikten over kulturminner som ikke er fredet. I

mange kommuner har SEFRAK-objektene en viktig rolle som grunnlag blant annet for arealplanlegging og byggesaksbehandling. De fleste steder er det imidlertid stort behov for oppdatering og nyregistreringer – ikke minst av bygninger fra etter 1900.

Tradisjonell byggeskikk

Begrepet byggeskikk omfatter måter å bygge hus på, skikk og bruk i bygningsmessig forstand, innen et visst tidsrom i et gitt område. Dette innebærer at byggemåten over en viss tid har vært så utbredt at den har satt et tydelig visuelt preg på bygningsmiljøet og landskapet. Byggeskikken har rot i tradisjon som igjen er betinget av klima, ressurstilgang, økonomi, levemåte, forestillinger og påvirkning utenfra. Byggeskikken kan være nasjonal, regional og lokal – fra de store trekk og ned til de enkelte bygningsdetaljer.

Ved ivaretagelse av bygningsmiljøer er det viktig at man opprettholder den tradisjonelle byggemåten, og at det bygges i samme skala med den samme typen volumer. Dette gjøres best ved å bruke samme type materialer, konstruksjoner, teknikker og farger. Videre er det viktig i størst mulig grad å bruke samme type bygningsdetaljer på elementer som vinduer og listverk.

Miljødirektoratet

Telefon: 03400/73 58 05 00 | **Faks:** 73 58 05 01

E-post: post@miljodir.no

Nett: www.miljodirektoratet.no

Post: Postboks 5672 Sluppen, 7485 Trondheim

Besøksadresse Trondheim: Brattørkaia 15, 7010 Trondheim

Besøksadresse Oslo: Grensesvingen 7, 0661 Oslo

Miljødirektoratet jobber for et rent og rikt miljø. Våre hovedoppgaver er å redusere klimagassutslipp, forvalte norsk natur og hindre forurensning.

Vi er et statlig forvaltningsorgan underlagt Klima- og miljødepartementet og har mer enn 700 ansatte ved våre to kontorer i Trondheim og Oslo, og ved Statens naturoppsyn (SNO) sine mer enn 60 lokalkontor.

Vi gjennomfører og gir råd om utvikling av klima- og miljøpolitikken. Vi er faglig uavhengig. Det innebærer at vi opptre selvstendig i enkeltsaker vi avgjør, når vi formidler kunnskap eller gir råd. Samtidig er vi underlagt politisk styring. Våre viktigste funksjoner er at vi skaffer og formidler miljøinformasjon, utøver og iverksetter forvaltningsmyndighet, styrer og veileder regionalt og kommunalt nivå, gir faglige råd og deltar i internasjonalt miljøarbeid.